

BARÁTH MAGDOLNA

„Testvéri segítségnyújtás”

Szovjet tanácsadók
és szakértők Magyarországon*

A II. világháborút követően, különösen az 1950-es évek elején Magyarországon dolgozó szovjet állampolgárok összességére általában a „tanácsadók” terminológiát használjuk. A magyarországi levéltári dokumentumokban is gyakorta összemosódik a „tanácsadók” és „szakértők” (orosz kifejezéssel: „specialisták”) kifejezés, habár a két kategória feladatköre és funkciója eltérő volt. A tanácsadók mindenekelőtt a hatalom és az irányítás legmagasabb szintjein (minisztériumokban) dolgoztak és elvi jelentőségű javaslatokat fogalmaztak meg, míg a szakértők (oktatók, mérnökök, technikusok) üzemekben, vállalatoknál, intézményeknél napi munkájuk során közvetlenül is részt vettek a szovjet tapasztalatok átadásában.

A tanácsadók intézményének megjelenése a régió országaiban a politikai elitváltás, a társadalom irányításában gyakorlattal és megfelelő szakmai ismeretekkel nem rendelkező új társadalmi csoportok színre lépésének egyik következménye volt. Míg a tábor országai vezetésének részéről a szovjetek által elvárt feladatok elvégzésére alkalmas káderek hiánya hívta életre a szovjet tanácsadók, szakemberek iránti igényt, Moszkva a tanácsadók kialakulóban lévő intézményét eszközként használta fel arra, hogy nyomást gyakoroljon az egyes országok politikai vezető rétegére és ellenőrizze ezen országok belső fejlődését.

A tanácsadók, illetve szakemberek jelenléte a térség egyes országaiban 1949 közepére már állandósult. Részt vettek az egyes országok szovjet típusú átalakításában, a gazdaság kulcságazatai működésének biztosításában, és alig volt a társadalmi életnek olyan szférája, ahol ne bukkantak volna fel. A tanácsadók mindig kérésre érkeztek, az azonban kérdéses, hogy a régió országainak vezetői önállóan léptek-e fel ilyen kezdeményezéssel vagy már a kérés is moszkvai sugallatra történt.

Moszkva számára a tanácsadók munkájának legfontosabb része a tájékoztatás volt, nem csupán a hozzájuk tartozó szakmai problémákat illetően, de politikai jellegű kérdésekről is. Ugyanakkor a fogadó országok vezetői is felismerték, hogy a tanácsadók összekötő kapcsolatot jelentenek Moszkva felé, ezért ezt a csatornát felhasználták arra is, hogy rajtuk keresztül kompromittáló anyagokat juttassanak el a szovjet vezetőkhez politikai vetélytársaikról.

*

* A kutatást a Bolyai János Ösztöndíj és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok K 72511 számon támogatta.

A tanácsadói rendszer kiépítése Magyarországon – hasonlóan a szovjet blokk többi országához – elsősorban katonai–politikai vonalon kezdődött és 1949 nyarától vett nagyobb lendületet. A szovjet tanácsadók a régió országaiban már a háború éveiben vagy közvetlenül a háború befejezése után megjelentek, de ott-tartózkodásuk viszonylag rövid ideig tartott és tevékenységük egy-egy konkrét feladat megoldására korlátozódott.¹ Jugoszláviában és Csehszlovákiában már 1945-ben, Lengyelországban valamivel később nagy számban dolgoztak szovjet tanácsadók a hadseregénél.²

A szovjet tanácsadók intézménye Magyarországon – és a többi vesztes államban – a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* (SZEK) szovjet részlegének keretein belül született meg. A szövetséges ellenőrző bizottságok szovjet részlegének státuszát és funkcióját a szovjet kormány minden egyes országra vonatkozóan külön határozatban állapította meg. A SZEK szervezetén belül szereplő politikai tanácsosi posztra a *Külügyi Népbiztosság* nomenklatúrájának megfelelően követi rangban lévő diplomatát lehetett kinevezni. Minden szövetséges ellenőrző bizottságban a politikai tanácsos irányítása alatt konzultánsok, referensek egész csoportja dolgozott.

A politikai tanácsos hatáskörébe tartozott számos, a SZEK működésével kapcsolatos kérdés: a különböző pártokhoz tartozó politikusokkal való kapcsolattartás, az új hatalmi szervek újjászervezésének ellenőrzése stb. Az egyes országokban kialakult helyzet elemzése alapján kötelesek voltak tájékoztatást adni a *Külügyi Népbiztosságnak* (Külügyminisztériumnak) és a SZEK szovjet részlegének. A magyarországi SZEK törzsparancsnoka, Iván Ivanovics Levuskin vezérőrnagy például 1945 februárjában azzal bízta meg Borisz Pavlovics Oszokin politikai tanácsost, hogy jellemezze és konkrétan mutassa be az egyes magyarországi pártok tevékenységét, a különböző társadalmi rétegek, mindenekelőtt az ifjúság és a parasztság hangulatát, politikai orientációját és viszonyát a *Vörös Hadsereghez*, a budapesti politikai helyzetet.³

A szovjet kontrollnak és az egyes országok belső életébe való beavatkozásnak ez a típusa a szövetséges ellenőrző bizottságok 1947. szeptemberi megszűnéséig létezett, azt követően a szovjet diplomáciai képviselőteken keresztül valósult meg.⁴

1 A. F. Noszkova: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása 1945–1953. *Múltunk* 44(1999) 3. sz. 203–219.

2 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa 1949–1953. Moszkva, 2002. 594–597.

3 Uo. 601–602.

4 Uo.

Az állambiztonsági szervek szovjet tanácsadói

Az első tanácsadók Magyarországon is az erőszakszervezeteknél jelentek meg. Adataink szerint a *Belügyminisztériumban* (BM) már 1945 elején működött szovjet „segítő”. Andreánszky István miniszteri osztálytanácsos 1945. február 15-ei, Erdei Ferenc belügyminiszternek küldött jelentése szerint „Az Andrássy út 60. szám alatti politikai nyomozó testületek mellett van beosztva egy Orlov nevű civil ruhás GPU [*Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije*]-tiszt, aki tanácsosi címmel szerepel. Orlov tanácsos a GPU és a magyar politikai nyomozószervek között az összekötő. Ezen a téren az együttműködés teljes és kifogástalan. Az Andrássy út 60. sz. alatt a GPU elhelyezett 3 géppisztolyos rendőrt, orosz katonai egyenruhás személyeket, akik szükség esetén nyomozóink rendelkezésére állnak biztonsági okokból.”⁵ Tömpe András a Magyar Államrendőrség Politikai Osztálya akkori vezetőjének visszaemlékezése szerint a Politikai Osztály felállításában a szovjet katonai parancsnokság nyújtott segítséget a *Magyar Kommunista Pártnak*, és ő maga rendszeres kapcsolatot tartott a Vorosilov marsall vezetése alatt álló *Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal*, valamint a Mihail Bjelkin altábornagy vezette különleges politikai csoporttal. Utóbbival Péter Gábor már korábban felvette a kapcsolatot és Tömpe szerint „igen szorosán együtt is működött vele különböző, előttem akkor még nem ismert akciókban”.⁶

A szovjet „segítőkre” azért is szükség volt, mert a legális szervezeti kereteit éppen csak kiépítő kommunista párt minden területen káderhiánnyal küszködött. Rákosi Mátyás 1945. március elején a kommunista párt moszkvai képviselőjének, Háty Lászlónak írt levelében keserűen kifakadt a káderhiány miatt, amely különösen a rendőrségnél, a hadseregben és az állami apparátusban okozott nehézségeket. A helyzet abszurdítására azt hozta fel példának, hogy a budapesti politikai rendőrség vezetőit ő próbálta kioktatni „a nyomozás és vallatás kezdő alapelemeinek halvány segédfogalmaira”.⁷

Visszaemlékezések szerint a szovjet *Állambiztonsági Minisztériumnak* 1947-ben már állandó képviselete volt Budapesten,⁸ de ennek tevékenységéről eddig semmilyen dokumentum nem került elő. Farkas Vladimir memoárja egyetlen esetről tesz említést, amikor a budapesti képviselet helyettes vezetője, egy bizonyos Kremnyov (illetve Kamenkovics) őrnagy a frissen kinevezett belügyminiszter, Kádár János figyelmét felhívta arra, hogy az államvédelmi szervek nem harcolnak a párton belül frakciós tevékenységet folytató, nacionalista elemek ellen.⁹ Farkas

5 Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-B-1-r-787-szn.-1945. Idézi: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. Közli: Kajári Erzsébet. Múltunk 44(1999) 3. sz. 220.

6 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PSZL) 867. f. t-101.

7 Rákosi Mátyás 1945. márc. 5-ei levele Háty Lászlónak. PSZL 274. f. 10/43. ő. e.

8 *Farkas Vladimir*: Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam. Bp. 1990. 135.

9 Uo. 159.

Vladimir szerint ezt követően jött létre egy különleges rendeltetésű nyomozati csoport, amelynek tevékenységét a legnagyobb titokzatosság jellemezte.¹⁰

Rákosi Mátyás javaslatára a *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP) Központi Vezetőségének (KV) Titkársága 1948. november 4-én határozatot hozott szovjet szakemberek meghívásáról, illetve magyar ösztöndíjasok Szovjetunióba küldéséről. A Titkárság a hadsereg számára akkor – a már Magyarországon lévő specialistákon kívül – 30–40 kiképző tisztet, a rendőrséghez 7-8 specialistát, az ipar számára olaj-, gép- és textilipari szakembereket, 5–7 kohászt és 1-2, a tervezéshez értő szakértőt is kért a szovjet kormánytól. A konkrét tervek kidolgozására a testület két hetet adott, annak elkészítéséért Rákosi volt a felelős.¹¹

Valószínűleg e határozat nyomán született meg a döntés az MDP Államvédelmi Bizottsága 1948. november 17-ei ülésén arról, hogy újabb szovjet katonai és rendőrségi szakértőket kérnek, illetve magyar katona- és rendőrtiszteket küldenek a Szovjetunióba. A *Belügyminisztérium* ekkor nyolc szakértőre, illetve tanácsadóra jelentett be igényt hathavi időtartamra. Feladatuk az lett volna, hogy vizsgálják felül a rendőrség szervezeti felépítését, illetve külön az államvédelmi szervezet munkáját. Éppen ezért négy, az államvédelmi területhez értő specialistát és négy, az általános közrendészeti kérdésekben (kiképzés, szervezés, közlekedésrendészet, bejelentési és nyilvántartási rendszer felülvizsgálata) jártas tanácsadó érkezését várták. Az Államvédelmi Bizottság határozatában azonban már 12 tanácsadó (6 államvédelmi, 6 rendőrségi) egy évre történő kérése szerepelt.¹²

A döntést követően Rákosi Mátyás 1948. november 23-án kelt levelében közölte a szovjet vezetéssel a magyar kormány konkrét igényeit. A tanácsadók érkezésére azonban hiába vártak, így 1949. július 12-én a magyar párt első embere – megismételve több mint fél évvel korábbi kérését – a budapesti szovjet nagykövét segítségét kérte 14 állambiztonsági tanácsadó Magyarországra küldéséhez, mivel „a magyar szerveknek semmilyen lehetőségük nincs munkatársaik képzésére, csupán saját tapasztalataik”.¹³

10 Nem zárható ki a szovjet tanácsadók aktív közreműködése annak a 30 oldalas, 1948. szept. 28-án kelt jelentésnek az elkészítésében, amelyet az államvédelmi szervek állítottak össze a trockisták magyarországi tevékenységéről. A jelentés megtalálható: MOL M-KS 276. f. 67/154. ő. e. A dokumentumot részletesen ismerteti és Gerő Ernőnek az ügyben játszott szerepével is foglalkozik Varga László a Kádár János perét bemutató dokumentumkötethez írt bevezető tanulmányában: *Varga László: Fent és lent – kommunista libikóka*. In: Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent. 1949–1956. Szerk., a bevezető tanulmányt írta: Varga László. Bp. 2001. (Párhuzamos Archívum) 23–33.

11 MOL M-KS 276. f. 54/16. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1948. nov. 4-ei üléséről.

12 MOL M-KS 276. f. 84/12. ő. e. Jegyzőkönyv az Államvédelmi Bizottság 1948. nov. 17-ei üléséről.

13 A 14 tanácsadót Rákosi a következő területekre kérte: 1 vezető tanácsadó, aki a többiek munkáját irányította volna, 1 fő a határőrséghez, 3 operatív ügyekben (belső elhárítás, kémelhárítás, trockisták elleni harc) tapasztalt tanácsadó, 1 fő operatív technikához értő személy, 1, a hivatalos vizsgálati ügyekben jártos tanácsadó, 1 fő, aki az ÁVH általános szervezési ügyeivel foglalkozott volna, 1 személy, aki az üzemi őrség kérdéseit ismeri, 1 fő, aki a vezetők személyének biztosítása kérdéseivel foglalkozik, 2 tanácsadó, akiknek feladata az ÁVH fegyveres erőinek

A késedelem oka az volt, hogy Arszenij Vasziljevics Tyiskov, a Szovjetunió magyarországi nagykövete csak 1949. július 13-án továbbította Andrej A. Gromiko külügyminiszter-helyettesnek Rákosi leveleit. Rákosinak a belügyi és állambiztonsági tanácsadókra vonatkozó kérésével kapcsolatban Tyiskovnak az volt a véleménye, hogy nem szükséges olyan tanácsadókat küldeni Magyarországra, akik az utcai forgalom szabályozásával vagy a bűnügyi nyomozás kérdéseivel foglalkoznának, mert e területeken a magyaroknak elég jó szakembereik vannak. A nagykövet ugyancsak feleslegesnek tartotta az állambiztonság általános szervezési kérdéseivel foglalkozó tanácsadót, mivel szerinte ilyen tanácsokat a főtanácsadó is tud adni. A magyarok többi kérését a nagykövet támogatta, mert „tanácsadóink jelenléte a magyar Államvédelmi Hatóság legfontosabb operatív osztályain, valamint a határőrségnél és a belső karhatalomnál lehetővé teszi, hogy teljes egészében ellenőrizzük a helyzetet ebben a fontos apparátusban”¹⁴.

Rákosi kérése meghallgatásra talált, és a *Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja* (SZK[b]P) Központi Bizottságának (KB) 1949. október 31-ei döntését követően 15 tanácsadó érkezett az állambiztonsági szerveknek és a határőrségnek történő segítségnyújtás végett.¹⁵ A tanácsadók Magyarországra küldésének előkészítése és kivitelezése Szergej Nyikiforovics Kruglov szovjet belügyminiszter feladata volt, akinek a tanácsadók kiválasztásáról Sztálin részére készített feljegyzése arról tanúskodik, hogy a szovjet belügyminisztériumban komolyan foglalkoztak a kérdéssel. A magyar határőrséghez és rendőrséghez küldött munkatársak közül a főtanácsadó D. D. Prokofjev ezredes, a Szovjetunió Belügyminisztériuma Határőrcsapatok Főigazgatósága határőrségi részlegének parancsnoka volt, aki 29 évet szolgált a határőrségnél, a tanácsadónak javasolt hét határőrtiltsz pedig őrnagyi, illetve annál magasabb rendfokozattal rendelkezett. Prokofjev csapatába tartozott még két tanácsadó, akik a rendőrségi szolgálat megszervezésének kérdéseivel foglalkoztak.¹⁶

Orosz történészek úgy vélik, az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága éppen Rákosi Mátyás fenti kérésével összefüggésben hozott határozatot 1949. december 13-án az *Állambiztonsági Minisztérium* szerveinek külföldi munkájáról. Ebben

oktatása. Rákosi rajtuk kívül a rendőrséghez is kért 2 személyt; egyiket a közlekedés, a másikat a büntetőügyek területére. Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii (= RGASZPI) f. 82. op. 2. gy. 1153. A dokumentumot közli: Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. 2. 1949–1953. Dokumenti. Red. T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova. Moszkva, 2002. 135–136.

14 Arhiv Vnyesnyej Polityiki Roszsijszkij Federacii (= AVP RF) f. 077. op. 29. papka 135. gy. 39.

15 Nem tekinthető véletlennek, hogy tanácsadók éppen a határőrséghez érkeztek, hiszen ez volt a szovjet–jugoszláv konfliktus kiéleződésének időszaka. T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 622.

16 A tanácsadók: M. V. Petrunykin ezredes, A. F. Gyenyiszov, Sz. V. Petrov, A. Je. Proncsenko alvezredek, Je. V. Szaharov, G. M. Jegorov, G. M. Zabolotnij őrnagyk. A rendőrséghez akkor érkezett L. Sz. Jemeljanov és P. Ja. Merkulov rendőrezredes. Kruglov feljegyzését közli: Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m. 165–166.

szükségesnek tartották a „segítségnyújtást” a több országai állambiztonsági szerveinek, és a tanácsadók munkájának megszervezéséért az Állambiztonsági Minisztérium I. Igazgatósága 6. osztályát tették felelőssé; a tanácsadók jelentései is ide futottak be.¹⁷

Valószínűleg Rákosi kérésének megfelelően érkezett Magyarországra Sz. Ny. Kartasov ezredes is, akinek helyettese G. Sz. Jevdokimenko és Poljakov ezredes volt. Feladatuk a teljesen önálló, a *Belügyminisztériumból* kiváló *Államvédelmi Hatóság* (ÁVH) megszervezésének segítése volt.

Farkas Vladimir visszaemlékezése szerint az operatív technikával foglalkozó főosztályon két szovjet tanácsadó dolgozott. Közreműködésükkel került sor többek között a szovjet típusú és rendszerű operatív nyilvántartás felállítására. Az ő „újításuk” volt például a nyomozati iratok bevarrása a dossziékba, nehogy valaki észrevétlenül kiemeljen belőle egy iratot.¹⁸

Dolgoztak szovjet tanácsadók a *Budapesti Rendőr-főkapitányságon* is. A két ezredesi rangban lévő szovjet tanácsadó civil ruhában, rangrejtve, Petőfi Alex, illetve Magyar Mihály álnévre szóló igazolvánnyal jártak be a főkapitányságra. Minden munkailésen részt vettek és mindent lefordítottak maguknak, tolmácsaik oroszul csak rövid jegyzőkönyveket készítettek.¹⁹

A szovjet tanácsadók egyes esetekben közvetlenül is beavatkoztak az ügyekbe. V. Sz. Abakumov szovjet állambiztonsági miniszter 1950. február 11-én továbbította V. M. Molotov külügyminiszternek Kartasov jelentését a magyar állambiztonsági szervek munkájáról, ami némi bepillantást enged abba, milyen jellegű tanácsokat adtak a szovjet állambiztonsági szervek munkatársai az ÁVH vezetőinek.²⁰

Kartasov általában hetente egyszer találkozott Rákosival. Farkas Vladimir soha nem tapasztalta, hogy a tanácsadók durvák vagy parancsolók lettek volna, de erre nem is volt szükségük. Szerinte egyetlen olyan kezdeményezésük volt, amely nem nyerte el Rákosi tetszését, így nem is valósult meg: Poljakov ugyanis a szovjet gyakorlat szerint kidolgozta az államvédelmi különbíróóságok magyarországi bevezetésére vonatkozó javaslatát, ami politikai ügyekben még formálisan is kiiktatta volna az ügyészség és a bíróságok közreműködését.²¹

A szovjet tanácsadók aktív szerepet játszottak a koncepciók perек előkészítésében és lefolytatásában is. Ezzel összefüggésben a már többször idézett orosz szerzők annak a véleményüknek adnak hangot, hogy a legtöbb országban a koncepciók perек „fő konstruktőrei” éppen a tanácsadók voltak. Ők biztosították

17 Lubjanka. VCSK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB 1917–1960. Szpravocsnyik. Szosztavityeli: A. I. Kokurin–Ny. V. Petrov. Moszkva, 1997. 38.

18 Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára mindmáig őriz ilyen összevart dossziékat.

19 *Kopácsi Sándor*: Életfogytiglan. Bp. 1989. 51–54.

20 A jelentést ld. Szovjet tanácsadó feljegyzése Magyarországról, 1950. Közreadja: Baráth Magdolna. Betekintő 2008. 4. sz. <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=97> (letöltve: 2010. szept. 7.).

21 *Farkas V.*: i. m. 252–253.

annak megfelelő politikai irányát, ellenőrizték a vizsgálat menetét és a vallomásokot, s mindezekről haladéktalanul tájékoztatták Moszkvát.

A tanácsadók feladata nemcsak az volt, hogy tájékoztassák a *Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumát* a perek vizsgálatának menetéről, de Moszkvába küldték magukat a vizsgálati anyagokat is, mindenekelőtt a kihallgatási jegyzőkönyveket. Az oroszra lefordított anyagok azután személyesen Sztálinhoz kerültek.²² Sztálin ily módon nemcsak kimerítő információkkal rendelkezett, de felhasználta ezeket a dokumentumokat arra is, hogy szükség esetén nyomást gyakoroljon a régió többi országának első embereire. 1951. március 16-án Sztálin elküldte Bierutnak, Dej-nek, Cservenkovnak és Rákosinak a Slánsky-perben kihallgatott Vladimír Clementis és Otto Šling vallomását, amelyben szó esett arról, hogy a nagy perek Magyarországon és általában a népi demokratikus országokban nem számolták fel az ellenség pozícióit. Rákosi már 1951. március 27-én Sztálinhoz intézett levelében reagált is erre. Elismerte, hogy Šling állítása megfelel a valóságnak és az ellenséges erők aktivizálták tevékenységüket, de azonnal biztosította is a generalisszimust: „Figyelmesebb lettünk és az eddig rendelkezésünkre álló tapasztalatok és a kapott figyelmeztetés alapján területünkön megteszünk mindent, hogy leleplezzük és megsemmisítsük az ellenség szervezetét.”²³

Az állambiztonsági tanácsadók gyakorlati tevékenysége időnként a szovjet fél számára nemkívánatos jelenségekhez vezetett. Az *Állambiztonsági Minisztérium* magas rangú tisztjeinek privilegizált anyagi helyzete joggal váltotta ki magyar partnereik elégedetlenségét, ráadásul, mint arra már fentebb is utaltunk, időnként sűrűlődések alakultak ki a térség országainak első számú vezetői és a tanácsadók között is. 1950 márciusában Rákosi a *Kommunistisches Informationsbüro* (Kominform) apparátusa képviselőjének, Sz. G. Zavolzszkijnak a tanácsadók, elsősorban Kartasov „gyenge aktivitására” tett célzásokat, megjegyezve, hogy „a szovjet elvtársak keveset segítenek, és időnként nem fordítanak figyelmet a magyar hatóságok által letartóztatott nagyszámú kémcsoportra. [...] Mindennap a munkanap nagyobbik részében én folytatom a vizsgálatot és ez már majdnem egy éve így van.”²⁴ Nem alakult ki jó viszony Rákosi és Jevdokimenko között sem, akit a magyar vezető követelésére vissza is hívtak Moszkvába.²⁵

Mindezek arra a következtetésre juttatták a szovjet vezetést, hogy normatív módon kell szabályozni a tanácsadók kötelezéseit és jogait. 1951 októberében az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága elfogadta az *Utasítás a Szovjetunió Állam-*

22 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 629.

23 Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov 1944–1953. II. 1949–1953. Red. T. V. Volokityina–T. M. Iszlamov–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–L. A. Rogovaja. Moszkva–Novosibirszk, 1998. 498.

24 Uo. 318.

25 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 629–630. Ez nem volt egyedi eset: Dej és az ottani tanácsadó, A. M. Szaharovszkij viszonya is feszült volt, aminek következtében 1952 novemberében őt is lecsérélték. Uo. 630. – Jevdokimenko az 1960-as években a KGB munkatársaként a krasznodari területen dolgozott, ahol akkoriban Rákosi száműzetését töltötte; ott találkozta újra. Uo. 628.

biztonsági Minisztériuma népi demokratikus országok állambiztonsági szervei mellett dolgozó tanácsadói számára című dokumentumot. Az Utasítás szerint a tanácsadó legfőbb feladata az volt, hogy nyújtson segítséget az állambiztonsági és rendőrségi szerveknek abban, hogy „operatív módon, helyesen léptessék életbe ezen országok vezetésének az ország biztonsága megszervezésére vonatkozó utasításait és direktíváit, valamint segítsenek az ügynöki-operatív és vizsgálati munka megszervezésének javításában, a határőrség és a belbiztonsági csapatok harci és szolgálati felkészítésében”. A dokumentum szerint a tanácsadóknak csak ezekben a kérdésekben állt jogukban „gyakorlati tanácsokat” adni, és kizárólag szóban, nem mechanikusan másolva a Szovjetunió állambiztonsági szervei munkamódszereit, továbbá személyesen felelve az általuk és a hozzájuk tartozó apparátus által adott tanácsok helyességéért.

Az Utasítás pontosan meghatározta a „szinteket” a tanácsadók és apparátusuk, illetve az állambiztonsági szervek és az adott politikai vezető közötti kapcsolatokban: a tanácsadóknak a miniszterrel (vagy az állambiztonsági szervezet vezetőjével) és helyetteseivel kellett munkakapcsolatban állniuk, az instruktoroknak az állambiztonsági szervek vagy csapategységek főnökeivel, osztályvezetőivel. A szovjet állambiztonsági minisztérium tanácsadójának jogában állt, hogy szükség esetén felhívja az illető ország vezetőjének a figyelmét az ügynöki-operatív munkában, a határőrségnél és a belső karhatalomnál előforduló hiányosságokra, de ehhez minden konkrét esetben a *Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma* előzetes hozzájárulására volt szükség.

A tanácsadók nem avatkozhattak be a kinevezésekbe és áthelyezésekbe, nem találkozhattak az állambiztonsági szervek ügynökeivel, nem lehettek jelen a kihallgatásokon, saját kezdeményezésre és a szovjet állambiztonsági minisztérium engedélye nélkül nem tájékoztathatták az ország vezetőit. Abban az esetben, ha az állambiztonsági szervek valamely munkatársára vonatkozó komoly kompromittáló anyagot kaptak, kötelesek voltak tájékoztatni a szervek vezetőit és szükség esetén, az állambiztonsági minisztérium engedélyével, az ország vezetőjét, de nem avatkozhattak be a kérdés megoldásába. A tanácsadóknak kategorikusan megtiltották, hogy bármilyen tanácsot adjanak a vizsgálat vagy ellenőrzés lefolytatására, ha az ország valamely vezetőjét kompromittáló anyagok jutottak tudomásukra. Ilyen esetben kötelesek voltak jelentést tenni az ország vezetésének és egyidejűleg jelenteni a *Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának* a szovjet kormány tájékoztatása végett. A tanácsadónak megengedték, hogy tájékoztassa az adott ország vezetőjét arról a segítségről, amelyet ő és apparátusa nyújtott az állambiztonsági szerveknek.²⁶

Az Utasítás megjelenésének időpontjában a *Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma* tanácsadóinak rendszerén keresztül már átfogta a régióban nem csupán a büntető szerveket (beleértve a katonai bíróságokat és ügyészségeket is), hanem a határőrséget és a belső karhatalmat, valamint a politikai hírszerzést is.

26 Uo. 630–631.

1950 tavaszán „a politikai eszmék és célok egységéből, valamint a Szovjetunió és a népi demokratikus országok közötti kölcsönös bizalomból kiindulva” a szovjet kormány megtiltotta a szovjet hírszerzésnek, hogy bármiféle hírszerző munkát folytasson a népi demokratikus országokban.²⁷ Ezzel szinte egyidejűleg, az SZK(b)P KB Politikai Bizottságának 1950. április 17-ei ülésén célszerűnek tartották, hogy „kapcsolatot létesítsenek a szovjet hírszerzés és a népi demokratikus országok megfelelő szervei között kölcsönös segítségnyújtás céljából a kapitalista államok és Tito jugoszláviai klikkje elleni hírszerzésben”. Ennek érdekében úgy határoztak, hogy a népi demokratikus országok hírszerző szerveinél létre kell hozni a szovjet politikai hírszerzés képviselőjét a megfelelő apparátussal, amelyen keresztül kölcsönösen segítséget nyújtanak a hírszerző munkában, illetve szükség esetén együtt hajtanak végre hírszerzési intézkedéseket.²⁸ A szovjet követeknek és nagyköveteknek olyan direktívát küldtek, hogy ezt a döntést személyesen hozzák az ország első emberei tudomására azzal a kéréssel, hogy azok közöljék véleményüket, kívánságukat, javaslatukat.²⁹ Az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága 1950. június 5–6-án döntött a jelöltek személyéről – Magyarországon ez V. D. Filatov volt.³⁰ (Farkas Vladimir úgy emlékszik, hogy Filatov vezetésével öttagú hírszerző tanácsadói csoport érkezett Budapestre, akik hallani sem akartak arról, hogy az állambiztonsági minisztérium tanácsadójának közelében, a Virányos úton helyezték el őket. Őket, illetve családjaikat családi villákban szállásolták el az Istenhegyi út környékén.³¹)

1950 májusában magyar részről kidolgozták a kapcsolat megvalósításának módját is. A szovjet hírszerzés képviselője Magyarországon operatív munkatársakkal és szükséges technikai apparátussal rendelkezett volna, továbbá a magyar hírszerző szerv vezetőjének segítséget kellett nyújtani a munkahely és lakóhely rendelkezésre bocsátásában, valamint azok védelmében.³²

A szocialista országokban működő szovjet nagykövetségeken megjelentek a szovjet állambiztonsági szervek hivatalos képviselői is, akiknek az volt a feladatuk, hogy nyújtsanak segítséget és alakítsanak ki együttműködést ezen államok éppen csak megszerveződött állambiztonsági szolgálataival. A kezdeti időszakban ez a segítségnyújtás az állambiztonsági szolgálat létrehozásában, a káderek kinevelésében, tanácsok és gyakorlati segítségnyújtás formájában jelentkezett, de a későbbiekben – amilyen mértékben nőtt a helyiek tapasztalata – az operatív tervek koordinálására, a megszerzett információk kicserélésére, sőt közös operatív intézkedések végrehajtására is sor került. A népi demokratikus országok állambiztonsági szerveivel való együttműködés vonalát A. M. Szaharovszkij, a szovjet hírszerzés egyik vezetője felügyelte. A *Komityet Goszudarsztvennoj*

27 Uo. 631.

28 Uo.

29 Uo. 632.

30 Uo.

31 *Farkas V.*: i. m. 289.

32 MOL M-KS 276. f. 65/182. ó. e.

Bezopasznosztyi (KGB) magyarországi képviselője 1953 és 1956 között Je. Ty. Szinyicin³³ ezredes volt, első helyettese pedig G. F. Grigorenko³⁴ ezredes, akik bizonyos mértékben alá voltak rendelve a nagykövetnek.³⁵

1953. július végén új szovjet főtanácsadó, G. A. Iscsenko érkezett Budapestre, akinek utazását különösen Nagy Imre miniszterelnök sürgette, mert – mint Jevgenyij Kiszjeljov szovjet nagykövetnek elmondta – „a BM-ben bizonyos átalakulás elkezdődött ugyan, de nagy a lemaradás e téren és a szovjet elvtárs segítségére feltétlenül szükség lesz”.³⁶

A szovjet belügyi főtanácsadó általában részt vett a Belügyminisztérium Kollégiumának ülésén, csakúgy, mint az egyes napirendi pontok kérdésében „illetékes” tanácsadó. A kollégiumi ülésekről készült jegyzőkönyvek a jelenlévők között általában feltüntetik a nevüket, de aktív közreműködésükről nincsenek adataink.

A magyar állambiztonsági szerveknél dolgozó szovjet tanácsadók pontos létszáma nem ismert, de arra a *Belügyminisztérium* fizetési listáiból egy-egy időszakra vonatkozóan következtetni tudunk. 1952-ben a fizetési listákon 33 belügyi tanácsadó neve szerepelt, 1953 tavaszán számuk 29 főre csökkent, míg 1953 őszén már 42 tanácsadó dolgozott Magyarországon.³⁷

A szovjet tanácsadók magyarországi fizetését, ellátásukat, a nekik nyújtandó szolgáltatások körét a Szovjetunió és a magyar kormány között létrejött megállapodás szabályozta. Fizetésük 1952-ben 2550 és 9570 forint között mozgott, és ezen kívül még bútorozott lakást, háztartási alkalmazottat is biztosítottak számukra, fizették a lakások karbantartását és a kommunális költségeket, gondoskodtak reprezentációs keretükről is.³⁸

33 Jeliszej Tyihonovics Szinyicin (1909–1995) 1937 ősztől dolgozott a szovjet hírszerzésnél. 1939–1941-ben az NKVD rezidense volt Finnországban, 1943–1944-ben pedig Stockholmban dolgozott. 1948-tól a Szovjetunió hírszerző szolgálata, hivatalos nevén a Szovjetunió Minisztertanácsa Információs Bizottsága osztályvezetője volt. 1950–1952-ben az NDK-ban, majd 1953–1956-ban Magyarországon volt a szovjet állambiztonsági szervek hivatalos képviselője. 1981-ben ment nyugdíjba. Visszaemlékezését *Rezident szvigyetyelsztvujet* (A rezidens tanúskodik) címmel 1996-ban publikálták.

34 Grigorij Fjodorovics Grigorenko (1918–2007) 1940-től dolgozott az NKVD-nél. 1946–1949-ben az Állambiztonsági Minisztérium katonai elhárítási részlegét vezette, majd 1952-ig a katonai kémelhárításánál dolgozott. 1954 márciusától a KGB képviselőjének helyettese volt Magyarországon.

35 *Oleg Hlobuszto*v: Nyeizvesztnij Andropov. Moszkva, 2009. 20–21.

36 Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról. Kiszjeljov és Andropov titkos jelentései. Szerk. Baráth Magdolna. Bp. 2002. 65–66.

37 A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói i. m. 222–223.

38 Uo.

Tanácsadók a hadseregben és a hadiiparban

A katonai tanácsadók első 8 fős csoportja 1948. október 1-jén érkezett meg a *Honvédelmi Minisztériumba*, miután a magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény 1948. február 18-ai aláírását követő tárgyalásokon Rákosi Mátyás egyebek mellett megállapodott a szovjet vezetéssel, hogy a hadsereg fejlesztésének segítésére 8 szaktanácsadót küldenek Magyarországra. A szovjet tanácsadók és a magyar hadsereg főtisztjeinek együttműködését Pálffy György altábornagy 1948. október 14-ei parancsa szabályozta.³⁹

Mint arra már utaltunk, az MDP KV Titkársága 1948. november 4-én döntött arról, hogy újabb szovjet kiképző tiszteket kérnek a hadsereg számára. Az MDP Államvédelmi Bizottsága 1948. november 17-ei ülésére Illy Gusztáv vezérőrnagy részletes, a szovjet főtanácsadóval már egyeztetett tervezetet nyújtott be 28 törzstiszti és 3 főtiszti tanácsadóra vonatkozóan, pontosan megjelölve azt is, hogy milyen területre (vezérkari főnökség, csapatok, repülő csapatok, iskolák) és milyen szakfeladat megoldására kéri őket. A tanácsadók között nem csupán katonai szakértők szerepeltek, Illy Gusztáv káderügyi tanácsadót, sőt a *Honvédelmi Minisztérium* megfelelő szervéhez orvost, állatorvost és pénzügyi tanácsadót is kért. A szovjet katonai főtanácsadónak az volt a véleménye, hogy a hadsereg akkori létszámviszonyai mellett az igények teljesen elegendőek, „nagyobb létszámú tanácsadó nem lenne kellőképpen kihasználható”.

Habár a magyar hadseregfejlesztés feltételeinek megteremtéséről 1949. január 30. és február 9. között zajló tárgyalások alkalmával megállapodás született szovjet katonai tanácsadók Magyarországra küldéséről, közülük 1949 áprilisáig még csak néhányan érkeztek meg; ezt Rákosi Mihail Szuszlovhoz intézett levelében szóvá is tette.⁴⁰ A Szovjetunió Minisztertanácsa Titkárságának a kelet-európai szovjet tanácsadók létszámáról összeállított tájékoztatója szerint 1949 őszén a katonai vonalon dolgozó tanácsadók száma Magyarországon még csak 13 fő volt.⁴¹ Okvát Imre viszont úgy tudja, hogy 1949-ben 46 újabb katonai tanácsadó érkezett, ők már a csapatokhoz (hadtest, hadosztály, dandár, önálló ezred, katonai tanintézetek) kerültek.⁴²

A hadseregben a tanácsadók rendszerének kiterjesztése 1950–1951-ben zajlott le, megjelenésük egybeesett a régi kádereknek a hadseregből történő kiszorításával és megbízható, új káderekkel való lecserélésükkel, akiknek általában nem volt professzionális katonai felkészültségük.

39 Okvát Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956.* Bp. 1998. 150–152.

40 RGASZPI f. 82. op. 3. gy. 1154. Rákosi Mátyás levele Mihail Szuszlovnak, 1949. ápr. 13. Közli: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov i. m. II.* 70–74.

41 RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1037. Kimutatás a népi demokratikus országokban dolgozó szovjet szakértőkről.

42 Okvát I.: i. m. 163.

Addigra gyakorlatilag minden szatellit ország honvédelmi minisztériumában dolgozott már főtanácsadó a hozzá tartozó apparátussal. 1950 második felében és 1951-ben nagyszámú szovjet főtisztet küldtek a hadosztályok, hadtestek, törzsek, fegyvernemi parancsnokok mellé, a hadsereg központi apparátusába. A tanácsadók meghatározó szerepet játszottak a hadsereg modernizálásában, újra-, illetve átfegyverzésében, a szovjet katonai doktrínának megfelelő harci felkészítésében, vagyis lényegében elkezdték a kelet-európai országok hadseregeinek felkészítését a katonai blokkba szervezéshez. Eközben az állambiztonsági tanácsadókhoz hasonlóan feladatuk volt a hadseregben és az országban kialakult atmoszféra és hangulat ellenőrzése és erről a szovjet vezetés tájékoztatása.⁴³

A katonai tanácsadók Magyarországon a többi többi országához viszonyítva kisebb létszámban voltak jelen: 1953-ban V. R. Bojko altábornagy irányítása alatt 41 fő dolgozott a hadseregnél.⁴⁴ Számuk azonban a következő három évben megduplázódott: az 1956-ban készült *Katonai Tanácsadók Jegyzéke* 82 szovjet tisztet sorolt fel, akik a Magyar Néphadsereg Vezérkaránál, csapatainál és tanintézeteinél teljesítettek szolgálatot.⁴⁵ A *Magyar Néphadseregben* 1953-ban kezdődött jelentős mértékű létszámcsökkenés nyomán Bata István honvédelmi miniszter 1956. szeptember 22-én G. K. Zsukov szovjet honvédelmi miniszterhez írt levelében 54 főre javasolta csökkenteni a Magyarországon tartózkodó katonai tanácsadók számát.⁴⁶ Erről a forradalom kitöréséig nem született döntés; a szovjet tanácsadókat és családtagjaikat október végén, a szovjet csapatok Budapestről történt kivonásával egyidejűleg „menekítették ki” Magyarországról.

Munkájuk eredményét egy évtized múltán Rákosi így összegezte memoárjában: „mi túl sokat vártunk a szovjet tanácsadók segítségétől. Sztálin kétségkívül a legjobb erőket bocsátotta rendelkezésünkre. S nekem nem egy alkalommal volt módomban meggyőződni arról, hogy milyen odaadással dolgoztak, és sikeresen közreműködtek abban, hogy jóformán a semmiből megindulhatott az új szocialista hadsereg felépítése. Kétségkívül a lehető legtöbbet igyekeztek átadni a szovjet hadsereg tapasztalatainak szinte kimeríthetetlen tárházából. De itt egészen más természetű feladatokkal állottak szemközt, olyanokkal, amelyek a Szovjetunióban a 20-as évek után fel sem merültek, s amelyekben nekik sem volt tapasztalatuk, sem gyakorlatuk.”⁴⁷

A kelet-európai hadseregek blokkba szervezése előkészítésének másik iránya a hadiipar fejlesztése, illetve azok csatlakoztatása volt a Szovjetunió védelmi komplexumához. Az 1949 elején Moszkvában zajló katonai tárgyalások nyomán Rajk László akkori külügyminiszter több levelet is intézett Nyikolaj A. Bulganyin marsallhoz, a szovjet fegyveres erők miniszteréhez, amelyben sürgette

43 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 638.

44 A. F. Noszkova: i. m. 215.

45 *Germuska Pál*: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. Századok 142(2008) 1469.

46 Uo. 1470–1471.

47 *Rákosi Máttyás*: Visszaemlékezések. 1940–1956. Szerk. Feitl István–Gellériné Lázár Márta–Sipos Levente. Bp. 1997. 682.

egyrészt a hadianyagok gyártásához szükséges szabadalmak, műszaki rajzok és gyártási utasítások átadását, másrészt tervezők és a gyártásban jártas tanácsadók Magyarországra küldését, ezek azonban egyre késtek.⁴⁸

A hadiipar fejlesztésének az 1951. január eleji találkozó adott lökést.⁴⁹ A tanácskozást követően már 1951 februárjában létrehoztak egy katonai koordinációs bizottságot, aminek az volt a célja, hogy a Szovjetunióval és a régió országai védelmével kapcsolatos kérdéskomplexumokat egyeztesse. Ez az intenzív fejlesztési program maga után vont a hadiiparban a szovjet szakemberek és tanácsadók iránti igény megnövekedését.

Szovjet tisztek, mérnökök és technikusok irányították és segítették a régi gyárak rekonstrukcióját, az újonnan létesített hadiipari üzemek helyének kiválasztását, felépítését, és gyakorlati segítséget nyújtottak a fegyvergyártás beindításában.⁵⁰ Ezt alátámasztják Gerő Ernőnek 1956 novemberében papírra vetett sorai is: „Minden hadiipari üzemet kifejezetten szovjet kívánság és tanács alapján építettünk. Saját kezdeményezésre egyetlenegy sem épült.”⁵¹

A hadiiparban tevékenykedő szovjet tanácsadók fogadásának és foglalkoztatásának feltételeiről a szovjet és a magyar kormány 1950. november 30-án és 1951. június 4-én kötött egyezményt. A tanácsadóknak magyarországi tartózkodásuk idejére szolgálati helyiséget, megfelelő lakást, tolmácsokat és személygépkocsikat, illetve orvosi ellátást kellett biztosítani.⁵² A hadiipari tanácsadók többsége valószínűleg 1950-ben és 1951-ben érkezett Magyarországra. E feltételezést támasztja alá egyrészt a magyar hadiipar részére szükséges és kérelmezett szovjet tanácsadók érkezésének ütemterve,⁵³ másrészt az a tény, hogy Rákosi Mátyás 1951. május 7-én már a 26 hadiipari tanácsadó kiküldetésének meghosszabbítását kérte a szovjet kormánytól.⁵⁴ Molotov, aki miniszterelnök-helyettesként a kérdéssel foglalkozott, csak 24 meghosszabbításával értett egyet, amit a szovjet Minisztertanács Elnöksége 1951. május 29-én jóvá is hagyott.⁵⁵

Egy 1951 őszi készült kimutatás szerint a *Kohó- és Gépipari Minisztériumban* (KGM) és vállalatainál 33 szovjet hadiipari tanácsadó dolgozott; a leg-

48 *Germuska P.*: i. m. 1472.

49 Rákosi memoárjából tudjuk, hogy 1951. jan. 8-án tanácskozásra került sor Moszkvában, ahová a népi demokratikus országok kommunista pártjainak főtitkárait és honvédelmi minisztereit hívta meg a szovjet pártvezetés a katonai helyzet megvitatására. Itt a népi demokratikus országok vezetőit felszólították a hadseregfejlesztés 1953 végére történő befejezésére, és a szovjet vezetés előírta az egyes országok számára a kívánatos kontingenst is. *Rákosi M.*: i. m. 860–861.

50 *Germuska P.*: i. m. 1466.

51 Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. Közli: Baráth Magdolna. *Múltunk* 44(1999) 1. sz. 164.

52 Az egyezményeket nem sikerült fellelni, azokra egy 1952. ápr. 29-ei, Bíró Ferenc számára készült feljegyzésben történt utalás. MOL XIX-F-6-cc (13. d.).

53 MOL M-KS 276. f. 65/195. ő. e. Az 1950. jún. 22-én kelt dokumentum a kért 26 tanácsadó három ütemben történő érkezésével számolt 1950. júl. 20. és aug. 10. között.

54 Goszudarsztvennij Arhiv Rosszjjszkoj Federacii (= GARF) f. 5446. op. 59. gy. 548. Közli: Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszjjszkij arhivov i. m. II. 539.

55 *T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova*: i. m. 640.

többen (7 fő) a székesfehérvári Motorjavító Vállalatnál, illetve (5 személy) a dí-
ósgyőri Nehézszerzőgépgyárban.⁵⁶

A hadiipari vállalatoknál dolgozó tanácsadók több helyen kifogásolták elhe-
lyezési és munkakörülményeiket. Egy 1952. április 29-én Bíró Ferenc kohó- és
gépipari miniszterhelyettes részére készült feljegyzés szerint „A tanácsadó elv-
társak szívvel-lélekkel azon igyekeznek, hogy nekünk segítsenek és szovjet em-
berhez méltóan valóban nagyon szerényen élnek. Azonban sajnálattal kell meg-
állapítanunk, hogy sok esetben nem kapják meg az ipartól azt a támogatást,
segítséget, hogy feladatukat megfelelően elláthassák.” Elégedetlenek voltak az-
zal, hogy az irodai helyiségek kicsik, zsúfoltak, nem áll rendelkezésükre cirill be-
tűs írógép, nem kapják meg a munkájukhoz szükséges orosz nyelvű szakirodal-
mat. Kifogás tárgyát képezte az is, hogy többen laktak egy lakásban és nem állt
mindenkinek rendelkezésére gépkocsi.⁵⁷

Arról nincs tudomásunk, hogy a hadiiparban dolgozó tanácsadók pontosan
mennyi ideig tartózkodtak Magyarországon. Valószínűsíthető, hogy amikor a
Nagy Imre nevével fémjelzett „új szakasz” idején a nehézipari termelést és a ka-
tonai kiadásokat visszafogták és a hadiipari üzemek egy részét közszükségleti
cikkek gyártására állították át, a tanácsadók jelenléte is szükségtelessé vált.

„Civil” tanácsadók

Az államigazgatásban és a gazdasági szerveknél a tanácsadói rendszer minden
hierarchikus viszonyával együtt valamivel később, 1951–1952 folyamán épült ki.
A főtanácsadók elsősorban a kormányok mellett és az egyes minisztériumokban,
a vezető vagy beosztott tanácsadók az ágazati minisztériumokban és igazgatóság-
goknál, hivataloknál, nagyobb üzemekben dolgoztak, s nekik voltak alárendelve
a tudományos–műszaki segítségnyújtási egyezmények alapján az országba kül-
dött szakértők.⁵⁸ A hierarchikus rendben utánuk következtek a tanácsadók és
instruktorok a minisztériumok és hatóságok osztályainál, valamint a különböző
hivatalokban és oktatási intézményeknél. Szovjet részről különösen élénk figye-
lemmel kísérték a pénzügyminisztériumot, az állami ellenőrzéssel, adózással és
statisztikával foglalkozó szerveket, vagyis azokat a struktúrákat, amelyek biztosít-
ották és felügyelték a gazdaság működését. Mivel az ellenőrzési szerveket a ré-
gióban létre kellett hozni, a szovjet tanácsadók részvétele itt volt a legközvetle-
nebb és legaktívabb.⁵⁹

A magyarországi minisztériumokban, központi szerveknél, üzemekben dol-
gozó szovjet tanácsadók, szakértők száma központi nyilvántartás hiányában nem

56 *Germuska P.*: i. m. 1474–1475.

57 MOL XIX-F-6-cc (13. d.) Feljegyzés Bíró Ferenc elvtársnak a Magyarországon tartózkodó, ha-
diiparban tevékenykedő tanácsadó elvtársak helyzetéről, 1952. ápr. 29.

58 *A. F. Noszkova*: i. m. 216.

59 *T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova*: i. m. 643.

ismert, s erre vonatkozóan még becslések sem állnak rendelkezésre. Mindössze egy-egy időszakra és területre vonatkozó részadatok lelhetők fel.

A Magyarországra érkező szovjet szakértőket – munkahelyük, illetve a kiküldetésük alapjául szolgáló megállapodások szerint – a *Külgügyminisztériumban* három csoportba sorolták: 1) „IFIG”-vonalra (az Iparügyi Minisztérium Iparfejlesztési Igazgatóságához) (lényegében a hadiipari vállalatokhoz) érkező szaknácádók, akikről fentebb már szó volt; 2) kormányközi megállapodás alapján kiküldött szakértők; 3) a *Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága* (NGKT), illetve a *Műszaki–Tudományos Együttműködési Bizottság* által kötött egyezmények alapján érkező szakértők. A kiküldésükre vonatkozó kérelmekkel, érkezésükkel és távozásukkal, valamint illetményük megállapításával kapcsolatos ügyeket a *Külgügyminisztérium* intézte, függetlenül attól, hogy milyen területen dolgoztak.⁶⁰

Az MDP KV Titkársága 1951. június 20-ai ülésén tárgyalta a Szovjetunióból meghívandó tanácsadókra vonatkozó javaslatot. Az előterjesztés a *Kohó- és Gépipari Minisztériumhoz*, a *Bánya- és Energiaügyi Minisztériumhoz*, az *Országos Tervhivatalhoz*, az *Állami Ellenőrzési Központ*hoz, a *Munkaerőtartalékok Hivatalához*, a *Központi Statisztikai Hivatalhoz*, a *Pénzügyminisztériumba*, az *Építésügyi Minisztériumba*, a *Közlekedési és Belkereskedelmi Minisztériumba*, a *Szabványügyi Intézet*hez, a *Belügyminisztériumba*, az *Egészségügyi Minisztériumhoz*, a *Népművelési Minisztériumhoz*, a *Közoktatásügyi Minisztériumhoz*, de még az *Országos Testnevelési és Sportbizottsághoz* is kért tanácsadót általában egyéves időtartamra.⁶¹

Az egyes intézmények, szervezetek szinte presztízskérdést csináltak abból, hogy náluk is dolgozzon szovjet szakértő. Jó példa erre a *Levéltárak Országos Központja* (LOK), amely a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) Tudományos Osztálynak címzett 1951. március 19-ei levelében „a levéltárügy terén felmerülő szakmai-elvi problémák tisztázása, a levéltári munka megszervezése, levéltári forráskiadványok elkészítése terén felmerülő problémák megoldása érdekében” tartotta volna kívánatosnak szovjet levéltári szakértő véleményének kikérését. „Tekintettel arra, hogy a problémák megoldása igen sok esetben csak a levéltári anyag közvetlen meg szemlélésével lehetséges, javaslatot teszek arra és kérem, hogy a levéltári szervezés és különböző levéltári munkákban járatos szovjet szakértő néhány napos budapesti látogatását illetékes hatóságok tegyék lehetővé.”⁶²

A minisztérium a LOK kérését teljes mértékben támogatta és kérte a külügyminisztériumot, hogy annak teljesítéséhez járuljon hozzá. A kérés támogatását véleményük szerint az is indokolta, hogy a Szovjetunióból addig Magyarországon járt vagy itt tartózkodó történettudósok egyike sem ismerte megfelelően

60 MOL XIX–J–1–j Szovjetunió 61. t. 001655/1953. (24. d.) Feljegyzés a szovjet tanácsadókkal kapcsolatos ügyekről.

61 MOL M-KS 276. f. 54/149. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1951. jún. 20-ai üléséről.

62 MOL XIX-1-18-a 1610-Sz-26-1951. (11. d.) A Levéltárak Országos Központjának levele a VKM Tudományos Osztályának levéltárügyi tanácsadó meghívásáról, 1951. márc. 19.

a speciális levéltári kérdéseket, „melyek bár egymással szoros kapcsolatban állanak, mégis mások, mint a történettudomány vagy a történetkutatás szakkérdései. A meghívandó szovjet levéltári szakértő az élenjáró évtizedes szovjet minták és tapasztalatok alapján olyan útmutatásokat és tanácsokat adna át, melyek a múltban méltatlanul háttérbe szorított levéltár és a nemrégiben életre hívott Levéltárak Országos Központja fejlődését ugrásszerű lendülettel gyorsítanák meg.”⁶³ Szabolcska Ferenc, a VKM osztályvezetője ennek ellenére a külügyminiszter tájékoztatására hivatkozva 1951. augusztus 3-án arról tájékoztatta a *Levéltárak Országos Központját*, hogy a szovjet levéltári szakember meghívására vonatkozó kérés nem teljesíthető.⁶⁴

A Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztályának kimutatása szerint – a fegyveres erőket nem számítva – az 1950-es évek elején a VKM és a *Kohó- és Gépipari Minisztérium* területén dolgozott a legtöbb szovjet szakértő. A VKM területén 18 egyetemi és középiskolai tanárt tartottak számon, akik részben nyelvtanárok, részben szakoktatók voltak. A *Kohó- és Gépipari Minisztérium* területén egy 1951. április 29-én kelt feljegyzés szerint 32 szovjet szakértő dolgozott.⁶⁵

Révai József miniszter 1950 tavaszán a budapesti szovjet nagykövetségen keresztül a magyar filmek művészi színvonalának emelése érdekében egy vezető szovjet rendező egy évre szóló magyarországi kiküldetését kérte. A szovjet filmművészeti minisztérium V. I. Pudovkin kiküldését javasolta, de csupán 3 hónapra.⁶⁶

Az eddig említetteken kívül létezett még a szovjet tanácsadóknak egy további speciális csoportja is. A magyar kormány 1952. június 10-én levélben kérte, hogy tanácsadói minőségben maradhassanak a Magyarországnak eladott szovjet vállalatok vezetői beosztású munkatársai. A szovjet kormány 34 szovjet szakértő maradásához járult hozzá, akiknek ellátását az 1950. február 7-ei egyezmény alapján a magyar félnek kellett biztosítania.⁶⁷ Az ezen a jogcímen itt maradt szakértők lakbér- és közszolgáltatási díjának havi összege 345 és 695 forint között mozgott, 1952 októberében 31 személy ilyen költsége 13 365 forintot tett ki.⁶⁸

F. I. Baranyenkov, az SZK(b)P KB osztályvezetője G. M. Malenkovnak, a KB titkárnak címzett 1951. január 17-ei feljegyzésében vetette fel a tanácsadók, szakértők irányításának problémáját. A dokumentum készítésének időpontjában – az állambiztonsági szervekhez, a hadseregekhez, határőrségekhez és a technikai segítségnyújtás címén rövid idejű tartózkodásra kiküldött szakembereken kí-

63 XIX-I-1-h 1612-22/1951. (374. d.) A VKM átirata a Külügyminisztériumnak a levéltárügyi tanácsadó ügyében, 1951. máj. 25.

64 MOL XIX-1-18-a 1610-Sz-26-1951. (11. d.) Szabolcska Ferenc, VKM-osztályvezető levele a Levéltárak Országos Központjának.

65 MOL M-KS 276. f. 65/213. ő. e. Feljegyzés a szovjet tanácsadó elvtársokról.

66 RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1153. V. Grigorjan, az SZK(b)P KB Külpolitikai Bizottsága elnökének levele Sztálinnak.

67 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) V. Ruzsanyov levele Olt Károlynak, 1952. okt. 4.

68 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Kimutatás a magyarországi volt szovjet vállalatoknál tanácsadói minőségben visszamaradt szovjet szakértők lakbér- és közszolgáltatások összegéről.

vül – 624 szovjet tanácsadó és instruktor dolgozott a népi demokratikus országokban, Mongóliában és Kínában az ipar különböző ágazataiban, a mezőgazdaságban, a pénzügyek, közlekedés, kereskedelem, tervezés és oktatás területén.⁶⁹ Baranyenkov azt tette szóvá, hogy bár a tanácsadók nagyon fontos és felelősségteljes munkát végeznek, nincs kialakítva tevékenységük irányításának rendszere. Azok a szovjet minisztériumok és hatóságok, amelyek munkatársait az egyes országokba kiküldik, véleménye szerint tevékenységüket e tekintetben csak arra korlátozzák, hogy elintézik a külföldi kiutazást, a továbbiakban viszont nincs kapcsolatuk velük. A *Külügyminisztérium*, amely megvizsgálja az egyes népi demokratikus országok kormányaitól érkező kéréseket és elkészíti az ezzel kapcsolatos határozati javaslatait a kormány számára, a tanácsadók munkájával csak esetről esetre foglalkozik. Véleménye szerint a népi demokratikus országokban szolgálatot teljesítő nagykövetek és követek szintén nem szenteltek kellő figyelmet ennek a munkának, a legjobb esetben a tanácsadók összefoglaló jelentéseit megvitatják a nagykövetség munkatársi értekezletén. Peking kivételével egyetlen szovjet diplomáciai misszió sem volt olyan munkatárs, aki a szovjet tanácsadók munkájának irányításával foglalkozott volna. Ennek következtében a tanácsadók munkáját senki nem ellenőrizte, nem koordinálta és nem általánosította munkájuk tapasztalatait. Előfordult, hogy a tanácsadók nem egyeztettek tevékenységüket és a minisztériumoknak egymásnak ellentmondó javaslatokat tettek, olyan intézkedéseket dolgoztak ki, amelyeknek megvalósítása célszerűtlen volt. Baranyenkov ennek tudta be, hogy a tanácsadók esetenként komoly hibákat is elkövettek. Javaslatának lényege ezért az volt, hogy a népi demokratikus országok állami intézményei mellett dolgozó tanácsadók munkájának irányítását bízzák a *Szovjetunió Külügyminisztériumára*. Ugyancsak célszerűnek tartotta volna, ha a nagykövetségeken, diplomáciai missziókon létrehoznák a gazdasági tanácsosi tisztséget, ennek viselője a helyszínen felügyelte volna a szovjet szakértők és tanácsadók munkáját.⁷⁰

Molotov A. Visinszkijt és M. Menysikovot bízta meg azzal, hogy a Baranyenkov levelében érintett kérdéseket illetően tegyenek javaslatokat, ami még 1951. január folyamán meg is történt. A javaslat készítői a Kínában és Mongóliában bevált módszert alkalmazták⁷¹ az Albániában, Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában dolgozó tanácsadók irányításá-

69 A legtöbb szovjet tanácsadó Mongóliában (286 fő), ill. Kínában (184 fő) volt. Albániában 58, Bulgáriában 45, Romániában 30 személy dolgozott. RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1030. F. I. Baranyenkov 1951. jan. 17-ei feljegyzése G. M. Malenkovnak.

70 Uo.

71 Kína esetében a Szovjetunió Minisztertanácsa 1950. márc. 21-ei határozatával fogadták el azt az instrukciót, amely megszabta a tanácsadók feladatait, viselkedési normáit és a kínai államigazgatási szervekkel való kapcsolattartás módját. Kínában a tanácsadók munkáját közvetlenül a nagykövetség gazdasági tanácsosa irányította, a tanácsadói csoport vezetője munkájának irányát a nagykövet határozta meg. Mongóliában már 1929-ben instrukciókat dolgoztak ki a tanácsadók számára, ill. 1934-ben megállapodást kötöttek a szovjet instruktorokat és szakértőket illetően. Munkájukat a kormány, ill. a mongol párt mellett működő tanácsadó (aki egyben a nagykövetség tanácsosa is volt) irányította, tevékenységük irányát ott is a nagykövet szabta meg. Uo.

nak rendezésekor. Konkrét javaslatok a következők voltak: bízzák meg a *Külgyminisztériumot* a politikai irányítással és a tanácsadók, szakértők munkájának általános felügyeletével. A tanácsadók munkájának közvetlen irányítását a nagykövetekre, követekre kívánták bízni úgy, hogy rendelkezésükre bocsátanak egy speciális tanácsost. Végül azzal az indítvánnyal éltek, hogy a Kínában dolgozó szakértők tevékenységét meghatározó minisztertanácsi határozat érvényét terjesszék ki a népi demokratikus országokban dolgozó szovjet tanácsadókra, szakértőkre is.⁷²

Ami az államigazgatásban dolgozó szovjet tanácsadók funkcióit és kötelezettségeit illeti, azt egy 1952 májusában kiadott instrukció határozta meg, amit a Szovjetunió Minisztertanácsa *A népi demokratikus országok hivatalaiba és üzemeibe kiküldött szovjet tanácsadók és specialisták irányításának megjavításáról* című határozatával összefüggésben készítettek el. Ennek az instrukciónak megfelelően előírták számukra, hogy legyenek tájékozottak a párt politikájáról az adott országban, a helyi vezetők mellett konzultánsként dolgozva nyújtsanak segítséget konkrét intézkedések megvalósításában; „tanúsítsanak kezdeményezőkétséget a szervezeti és gyakorlati kérdések felvetésében és megvalósításában”. Ennek kapcsán hangsúlyozták, hogy a tanácsadónak nincs joga beavatkozni a végső döntés meghozatalába és részt venni ennek a döntésnek a gyakorlati megvalósításában. A tanácsadónak csak azt engedték meg, hogy ajánlásokat adjon a bel- és külpolitikát illetően, de csak a nagykövet egyetértésével vagy annak megbízásából, és a gazdasági kérdésekben illetékes tanácsadó egyetértésével. Csak az utóbbinak volt joga, hogy felsőbb hatóságokhoz forduljon, ha vitás kérdések vetődtek fel, de ez esetben is csak a nagykövettel egyetértésben.⁷³

Jevgenyij Kiszjeljov magyarországi szovjet nagykövet 1952. december 16-án Gerő Ernővel folytatott beszélgetése alkalmával afelől érdeklődött, mit gondol Gerő a Magyarországon dolgozó szovjet tanácsadók képzettségéről és munkájáról, utalva Gerőnek az MDP KV 1952. november 29-ei ülésén a *Földművelésügyi Minisztérium* és a gépállomások munkáját bíráló hozzászólására,⁷⁴ ahol már több mint egy éve nagyszámú szovjet tanácsadó dolgozott. A nagykövet úgy vélte, ezzel összefüggésben természetesen felvetődik a kérdés, hogy a tanácsadók teljes egészében teljesítették-e kötelezettségüket. Gerő azt válaszolta, hogy a tanácsadók többségét személyesen ismeri, és szerinte sikeresen birkóznak meg feladataikkal, velük szemben nincsenek kritikai észrevételei. Kiszjeljov mindenesetre azt kérte, ha ilyenek lennének, a „közös ügy érdekében” mondja azt el neki, mivel akkor menet közben meg lehet javítani munkájukat.⁷⁵

Az MDP KV Titkársága 1953. március 18-án tárgyalta ismét az iparban és közlekedésben dolgozó szovjet tanácsadók munkájának hasznosításáról szóló je-

72 Uo.

73 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 644.

74 Gerő Ernő a magyar népgazdaság 1952. évi helyzetéről és az 1953. évi feladatokról tartott előadói beszédében bírálta az FM munkáját. MOL M-KS 276. f. 52/22. ó. e.

75 AVP RF f. 077. op. 32. papka 152. gy. 9. Feljegyzés a Gerő elvtárral folytatott beszélgetésről.

lentést.⁷⁶ A dokumentum szerint már csaknem minden iparágban dolgoztak szovjet tanácsadók, akiknek segítsége a tervteljesítés támogatása mellett „nagymértékben hozzájárult a Szovjetunió iránti szeretet elmélyüléséhez, a szovjet technika és tudomány megbecsüléséhez és alkalmazásához ipari vezetőinknél és műszaki értelmiségünkénél”. A szovjet szakemberek javaslatai főként az iparban jelentkező műszaki problémák megoldására irányultak, de szervezési javaslatokat is tettek a minisztériumi és vállalati munka megszervezésére és a szervezeti felépítés megváltoztatására. A tanácsadók munkájának méltatása után a jelentés azonban önkritikusan és némi eufemizmussal elismeri, hogy az elért eredmények elmaradtak a tanácsadóktól kapott javaslatokban rejlő lehetőségek mögött, s részletesen ismertette ennek okait.

A jelentést készítő Friss István, az MDP KV Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztály vezetője szerint egyes helyeken a szakemberek „maradisága vagy éppen ellenséges magatartása” akadályozta a tanácsadók, szakértők munkáját és javaslataik megvalósítását. Elmarasztalta a minisztériumokat, mert nem tették meg a szükséges intézkedéseket, hogy biztosítsák a szovjet szakemberek számára azokat a körülményeket, amelyek munkájuk maximális hasznosításához és a tanácsok gyakorlati bevezetéséhez szükségesek. A minisztériumok vezetőinek többsége magukra hagyta a tanácsadókat, azokkal csak főosztályvezetők, osztályvezetők vagy vállalati igazgatók foglalkoztak, sőt olyan is előfordult, hogy „a tanácsadóknak maguknak kellett a terület problémáit megkeresniük”. A minisztériumokban nem jelölték ki a felelősöket, akik a szovjet tanácsadókkal és munkájukkal megfelelően foglalkoztak volna, elmulasztották munkaprogramjuk összeállítását. A minisztériumok vezetői nem siettek a tanácsadók javaslatait megvalósítani, javaslataikat fel sem jegyezték és azok végrehajtását nem ellenőrizték, a minisztériumok és a vállalatok műszaki fejlesztési tervében a szovjet tanácsadók javaslatainak csak egy részét vették figyelembe. A tanácsadók mellé sok esetben csak tolmácsot adtak ahelyett, hogy olyan műszaki szakembereket állítottak volna oda, akik hasznosítani tudják tanácsaikat. A *Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága* volt az egyetlen szerv, amely a tanácsadók javaslatainak bevezetése felett valamiféle ellenőrzést gyakorolt.

Friss István véleménye szerint a minisztériumok pártbizottságai, a vállalati pártbizottságok, de maga az MDP KV Ipari és Közlekedési Osztálya sem ellenőrizte, hogy a minisztériumok és vállalatok valóban biztosítják-e a szovjet tanácsadók munkájának minden előfeltételét.

A szovjet tanácsadók és szakértők által nyújtott segítség jobb felhasználása és az eredmények növelése érdekében Friss István azt javasolta, hogy minden Magyarországon tartózkodó szovjet tanácsadó esetében egy miniszterhelyettes legyen felelős a vele való foglalkozásért, az tájékoztassa a tanácsadót a munka elkezdésekor és később folyamatosan a terület legfontosabb problémáiról. A minisztérium egész területén működő tanácsadókkal a miniszternek kellett volna foglalkozni, és Friss úgy vélte, helyes lenne a tanácsadókat esetenként a minisz-

76 A jelentést ld. MOL M-KS 276. f. 54/235. ő. e.

térium kollégiumi üléseire is meghívni.⁷⁷ Indítványozta, hogy a szovjet tanácsadók megérkezésekor a velük való megbeszélés után részletes munkaprogramot dolgozzanak ki számukra. Javasolta, hogy a tanácsadók mellé fiatal, megbízható mérnökök kerüljenek, lehetőleg olyanok, akik ismerik az orosz nyelvet. Indítványozta, hogy a minisztériumok rendszeresen ellenőrizzék, hogyan hasznosítják a javaslatokat, és a vállalatigazgatók havonta készítsenek jelentést a miniszternek a javaslatok megvalósításáról, illetve vonják felelősségre azokat, akik a javaslatok felhasználásának elmulasztásáért felelősek. Friss a minisztériumok és a vállalatok pártbizottságainak feladatává tette volna, hogy ellenőrizzék a szovjet tanácsadók javaslatainak megvalósítását, illetve hogy az elért eredményeket használják fel a Szovjetunió népszerűsítésére. A *Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének* a műszakiakat kellett volna mozgósítania a szovjet termelési módszerek fokozott alkalmazása érdekében.

Friss István javaslatai határozottá váltak azzal, hogy a javasolt intézkedéseket az összes gazdasági minisztériumra ki kellett terjeszteni, a nem gazdasági minisztériumoknak viszont az előterjesztés szellemében kellett kidolgozni az intézkedéseket a maguk területére.⁷⁸

A szovjet vezetésen belül is akadtak, akik kritikusan értékelték a szovjet tanácsadók munkáját. Lavrentij P. Berija Georgij M. Malenkovnak a csehszlovákiai pénzügyi reform bevezetése miatt tiltakozó prágai és pilseni sztrájkokkal és munkásmegmozdulásokkal kapcsolatban írt 1953. június 1-jei levelében a tanácsadók tevékenységével kapcsolatban több olyan megállapítás is szerepelt, amely az egész keleti blokkra vonatkoztatható. „A csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a többi népi demokratikus országot illetően sem rendelkezünk elegendő információval a valós politikai és gazdasági helyzetről. A tanácsok, amelyeket barátainknak adunk, mellékesek, rendszertelenek, számos esetben nincsenek összehangolva a népi demokratikus országok és a Szovjetunió gazdasági-politikai feladataival. Sőt, egyenesen meg kell mondani, hogy tanácsaink nem mindig voltak szerencsések.”⁷⁹

A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy 1953 és 1956 között újabb tanácsadók Magyarországra hívására lényegesen ritkábban került sor, inkább a már itt-tartózkodók kiküldetési idejének meghosszabbítása volt a jellemző, amelyet viszont rendre a magyar Minisztertanács kezdeményezett. Az új hazai szakembergárda létrejöttével egyfelől már nem volt szükség a különféle kiváltságokat élvező szovjet szakértőkre, másfelől – bár a tanácsadók intézményének felszámolására majd csak az 1950-es évek végén kerül sor – működésük hatékonyságát a Sztálin halála utáni szovjet vezetésben is többen megkérdőjelezték.

77 Erre néhány esetben valóban sor is került. Az Országos Tervhivatalnál dolgozó Vjacseszlav Kornjilovics Bacsin szinte minden kollégiumi ülésen jelen volt.

78 MOL M-KS 276. f. 54/235. ő. e.

79 Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov i. m. II. 918.

A tanácsadókról történő „gondoskodás”

Amíg 1944–1949-ben a régió országai a tanácsadókkal kapcsolatos kiadásoknak csak egy részét fedezték, addig 1949 októberében alapjaiban változtak meg a tanácsadók és specialisták finanszírozásának feltételei. A Szovjetunió Minisztertanácsa új határozatot hozott ebben a kérdésben, amelynek értelmében 1949. november 1-jétől új fizetési rend lépett életbe.⁸⁰ E határozat alapján folytatták le a kétoldalú tárgyalásokat és kötötték meg a szovjet tanácsadók és szakemberek ellátására vonatkozó egyezményeket. A Szovjetunió és a magyar kormány között 1950. február 7-én jött létre a megállapodás.

Az egyezmény a szovjet szakemberek magyarországi kiküldetésének idejét három évben maximálta. A szovjet szakemberek idő előtti visszahívására a két fél illetékes szerveinek megegyezése alapján kerülhetett sor; ennek költségeit – amennyiben hat hónapnál kevesebb ideig tartózkodtak Magyarországon és arra a magyar kormányon kívül álló okok miatt került sor – a szovjet fél fedezte. Ha a szovjet kormány a kiküldetési határidő lejárta előtt hívta vissza valamely szakemberét, annak pótlásáról gondoskodnia kellett, s a cserével kapcsolatos költségeket ugyancsak ő fedezte.

Az egyezmény 3. cikke rendelkezett a szovjet szakemberek fizetésének megállapításáról és a nekik nyújtandó szolgáltatásokról. Eszerint munkabérüket forintban kellett kapniuk, olyan összegben, amelyet az azonos munkakörben dolgozó és azonos szakképzettségű magyar szakemberek kaptak, beleértve a különböző fizetési pótlékokat és természetbeni juttatásokat is. Ezen kívül a magyar kormány-
nak meg kellett téríteni a szovjet kormány-
szágra történő kiküldetésével kapcsolatos költségeket: a szakember és családja útiköltségét, napidíjukat, elszállásolási költségeiket és munkabérüket arra az időre, amíg úton vannak oda és vissza, a csomagszállítás költségeit fejenként 80 kilogrammig, költözködési segílyt (ezt még a Szovjetunióban folyósították a kiküldetés előtti egyhavi fizetésnek megfelelő összegben), valamint szabadságmegváltást egyhavi fizetésnek megfelelő összegben minden Magyarországon eltöltött munka-
év után. (Ez utóbbi a tanintézetekben dolgozó szovjet szakemberek esetében két-
havi fizetés volt.) Mindezekon túl a magyar kormány-
nak minden kiküldött szak-
emberért – az illető szakképzettségétől függően – havi 2000–4000 rubelt kellett fizetni kárpótlásul azért a veszteségért, melyet a megfelelő szovjet hivatal vagy vállalat viselt dolgozójának külföldre való kiküldetésével összefüggésben.

Az egyezmény 5. cikke azt is előírta, hogy a magyar kormány-
nak a szovjet
szakemberek magyarországi tartózkodásának időtartamára ingyenes lakást kell rendelkezésre bocsátania teljes berendezéssel, fűtéssel és világítással.⁸¹ (A szov-

80 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 614.

81 MOL XIX–J–1–f (355. d.) 22. sz. Egyezmény a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között szovjet szakembereknek a Magyar Népköztársaság hivatalaiban, szervezeteiben és vállalataiban végzendő munkára való kiküldetéséről és javadalmazásuk feltételeiről.

jet kormány 1949. október 31-ei határozatában ezen kívül meghatározta azt is, hogy a kiküldöttek milyen kiegészítő juttatásokat kaptak a szovjet kormánytól.⁸²⁾

Az 1950. február 7-én kötött egyezmény ugyan szabályozta a Magyarországra küldött szakemberek fizetését, de az egyezmény e részének gyakorlati végrehajtása terén különböző problémák merültek fel. Különösen az első hónapokban nem tudták biztosítani, hogy a szovjet szakemberek fizetésének megállapítása minden esetben a Szovjetunióban betöltött munkakörének pontos figyelembevételével történjen (egyes vélemények szerint ez csak oly módon lett volna megoldható, ha szovjet részről állandó összekötőt jelöltek volna ki a különböző szakemberek fizetés-megállapításának koordinálására), és tisztázatlan volt azon kártérítés összegének megállapítási módja is, amelyet a magyar kormánynak a szovjet szakember munkájának a szovjet népgazdaság szempontjából való kiesése miatt kellett fizetnie.⁸³

Addig, amíg a fizetések pontos megállapítása meg nem történt, előlegként általában havi 3000 forintot fizettek a tanácsadóknak. 1951-ben átlag 3500–4000 forint körül mozgott az illetmény, de például a *Bánya- és Energiaügyi Minisztérium*nál akadt 5000 forintos fizetés, sőt 1952-ben Gudkov rendező 6000 forint, Pospéhin balettmester pedig havi 7000 forint tiszteletdíjat kapott.⁸⁴ Az *Igazságügy-minisztérium*hoz 1952 novemberében érkezett Nyikolaj Mihajlovics Ricskov részére 7500 forint, Jurij Andrejevics Kaljonov részére 5000 forint fizetést állapított meg a tárca.⁸⁵

Az egyes tárcáknál dolgozó tanácsadók fizetését a *Magyarországi Szovjet Javakat Kezelő Hivatal* folyósította, amely az elszámolást közvetlenül a *Pénzügyminisztérium*mal intézte. Ez azonban nem vonatkozott a hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó tanácsadókra, az ő fizetésüket az egyes tárcáknak kellett folyósítani.⁸⁶

A szovjet nagykövet Moszkva utasítására a magyar pártvezetés előtt felvette a rendteremtés szükségességét, és kérte a megállapodásban előírtakhoz való visszatérést. Ez a téma szóba került Jevgenyij Kiszjeljov 1952. december 16-án Gerő Ernővel folytatott beszélgetése alkalmával is. A nagykövet kérte, hogy bocsássák a nagykövetség rendelkezésére az adatokat azokról az összegekről, amelyeket a szovjet tanácsadók-szakértők számára 1952-ben kifizettek költségi pénz, menetjegy, szabadság idejére járó fizetesként annak érdekében, hogy elvégezhessek a szükséges elszámolást a két kormány között. Úgy vélte, a

82 A határozatot közli: Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rossziszszkih arhivov i. m. II. 248–250.

83 MOL XIX–J–1–j Szovjetunió 61. t. sz. n. (24. d.) Feljegyzés a szovjet szakemberek illetményéről. A magyar kormány a Külügyminisztériumon keresztül már 1950. júl. 14-én kezdeményezte az Egyezményből adódó egyes fizetési kötelezettségek kérdésének tisztázását, arról azonban nincs információnk, hogy az ügyben folytak-e egyeztetések, ill. született-e valamilyen megállapodás. (MOL XIX–1–k 009/1950. 24. d.)

84 MOL XIX–J–1–j Szovjetunió 61. t. sz. n. (24. d.) Feljegyzés a szovjet szakemberek fizetéséről.

85 MOL XIX–L–1–k 1. t. Vegyes iratok sz. n. (264. d.)

86 Száberszki József, a Pénzügyminisztérium főosztályvezetője erről 1952. okt. 17-én kelt levelében tájékoztatta az egyes minisztereket. MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.)

fizetések megállapításánál is az 1950. február 7-ei megállapodás betűjéből és szelleméből kell kiindulni, ezért – annak ellenére, hogy Gerő állítása szerint nem sértették meg az egyezményt – konkrét példákat és összehasonlító adatokat kért a szakértőkhöz hasonló beosztásban lévő magyar szakemberekre vonatkozóan.⁸⁷

A tanácsadókat ünnepek alkalmával a *Pénzügyminisztérium* reprezentációs számlája terhére megajándékozták.⁸⁸ A szovjet tanácsadók attól az intézménytől, ahol dolgoztak általában gépkocsit is kaptak személyi használatra, amelyet ugyancsak a *Pénzügyminisztérium* fizetett. A gépkocsik havi igénybevételéről a *Garázsipari Vállalatnak* a *Pénzügyminisztérium* felügyelete alatt működő garázsa megküldte a szovjet tanácsadók által használt gépkocsik kilométer-kimutatását, ami 1951 júniusában arra készítette a *Pénzügyminisztériumot*, hogy a *Közoktatásügyi Minisztérium*, a *Kohó- és Gépipari Minisztérium*, a *Földművelésügyi Minisztérium* és a *Népművelési Minisztérium* vezetőinek figyelmét felhívja arra, hogy „a szakértők által használt gépkocsik igénybevételét a takarékoság szempontjainak megfelelően szíveskedjék biztosítani”.⁸⁹ A kimutatásból ugyanis kiderült, hogy például a VKM egyik szakértőjének autója 3929, a másik 3394 kilométert futott egyetlen hónap alatt.

A szaktanácsadók elhelyezésére 1950-ben Gerő Ernő engedélyével a *Reprezentatív Vendéglátóipari Igazgatóság* keretén belül *Csillag Miklós Villaház* elnevezésű vállalat alakult, amely ténylegesen a *Pénzügyminisztérium* Nemzetközi Főosztályának irányítása és ellenőrzése alatt állt.⁹⁰ Ennek a vállalatnak volt a feladata a tanácsadók lakásainak berendezése, karbantartása, takarítása. Elhelyezésükre hat villaház állt rendelkezésre. Az első villaházból, amely a XIV. kerületi Zichy Géza utca 5. szám alatt volt, már 1950 elején átköltöztették az eredeti lakókat az általuk kiválasztott lakásokba, tatarozták az épületet és bebútorozták a lakásokat, úgyhogy 1950. március végén már megkezdődhetett a beköltözés.⁹¹

1950 áprilisában Vas Zoltán, az *Országos Tervhivatal* elnöke és Pongrácz Kálmán, Budapest polgármestere megállapodtak, hogy a Mónus Illés (Bem) rakpart 39. szám alatt akkor épülő házat e célra a *Pénzügyminisztérium* igénybe

87 AVP RF f. 077. op. 32. papka 152. gy. 9.

88 MOL XIX–J–1–j Szovjetunió 61. t. 001655/1953. (24. d.) Feljegyzés Berei miniszterhelyettes elvtárs részére. A Magyarországon dolgozó szovjet szaktanácsadó elvtársakkal kapcsolatos ügyek intézése és javaslatok az átszervezéssel kapcsolatban. – Az októberi forradalom évfordulója alkalmából 1951-ben ajándéksomaggal kívántak a tanácsadóknak kedveskedni, amelybe virág, cigaretta, konyak, bor és teasütemény került volna, csomagonként 106 Ft értékben. MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Száberszki elvtárs részére, 1951. okt. 27.

89 MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.) A *Pénzügyminisztérium* átirata a *Közoktatásügyi Minisztérium*nak.

90 MOL XIX–J–1–j Szovjetunió 61. t. 001655/1953. (24. d.)

91 A házban összesen 18 család lakott, részükre lelépési díjként 220 000 Ft-ot fizettek ki. Az épület rendbetétele, a lakások kifestése és bebútorozása kb. 700 000 Ft-ot emésztett fel. MOL XIX–1–k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Száberszki elvtárs részére, 1950. márc. 20.

veszi.⁹² Itt – a ház később a *Villaház II.* elnevezést kapta – 26 lakás (17 egyszobás, 9 kétszobás) állt rendelkezésre.

A *Kohó- és Gépipari Minisztérium* főosztályvezetője és Szaberszki József között megállapodás történt, hogy az épületben lehetőleg csak a KGM vonalán érkező szovjet szakértőket helyezik majd el. Mivel időközben a többi tárcánál dolgozó tanácsadók részére biztosított lakás kevésnek bizonyult, végül mások is beköltöztek, míg a honvédelmi vonalon dolgozó, később érkezett szakértőknek az addigra használatba vett *Villaház III*-ban (Tinódi utca 2/a) biztosítottak lakást. 1951 júniusában a honvédelmi tárcánál működő szakértők – munkájuk bizalmas természetére való hivatkozással – határozottan kérték, hogy a Bem rakpart 39. szám alatt álló épületből a legsürgősebben költöztessék át más lakásokba a többi szakembert. Ennek azonban magyar részről nem tudtak eleget tenni mindaddig, amíg a *Palace Szálló* el nem készült.⁹³

Az egyre nagyobb számban – ráadásul családostól – érkező szovjet szakértők elhelyezése a magyar szerveknek egyre nagyobb problémát okozott; a három villaházban 1951 tavaszára már csak 6 lakás állt rendelkezésre. 1951. március 20-án a *Pénzügyminisztérium* és az *Országos Tervhivatal* képviselői megbeszélést tartottak a *Fővárosi Lakásgazdálkodási Hivatal*, illetve a *Fővárosi Tervező Intézet* munkatársaival, hogy megoldást találjanak a problémára. Az értekezleten úgy határoztak, hogy a Hattyú utca 12. szám alatti romos házat a legsürgősebben fel kell építeni, és meg kell vizsgálni, hogy a Vorosilov út (a mai Olof Palme sétány) 38. szám alatt álló telekre lehet-e építkezni. A házak terveit a lehető legrövidebb időn belül el kellett készíteni. Már ezen az értekezleten felmerült az az ötlet is, hogy a *Palace Szállót* is a szovjet szakértők elhelyezésére kell igénybe venni.⁹⁴

A Hattyú utca 12. szám alatt felépítendő ház terveit a *Fővárosi Tervező Intézet* el is készítette, de az építési vállalatok a munkák elkezdését nem tudták vállalni.⁹⁵ A *Pénzügyminisztérium* Nemzetközi Főosztálya így 1951. március 29-én feljegyzést készített Vas Zoltánnak, amelyben azt kérték, hogy a Rákóczi út 43. szám alatt található egykori *Palace Szálló* épületét vagy legalább annak felsőbb emeleteit bocsássák a szovjet szakemberek elhelyezésének céljából a *Pénzügyminisztérium* rendelkezésére.⁹⁶ Az *Országos Tervhivatal* ehhez hozzájárult, a *Keres-*

92 A megállapodás úgy szólt, hogy Pongrácz átiratban értesítést küld, ha az épület beköltözhető állapotban lesz. Tévedés folytán azonban az értesítést a *Pénzügyminisztérium* Elnöki Főosztálya kapta, amely – az ügy bizalmas kezelése miatt – nem tudott az épület rendeltetéséről és azt gondolta, hogy a lakáshivatal a minisztérium dolgozói részére utalta ki a lakásokat, amelyek szétosztását már el is kezdték. Gerő Ernő azonban úgy rendelkezett, hogy a lakásokba senki nem költözhet be és hozzá kell kezdeni a berendezéshez. MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.) A *Pénzügyminisztérium* IV/a ügyosztályának feljegyzése, 1950. jún. 20.

93 MOL XIX–1–k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Olt miniszter elvtárs részére, 1951. jún. 16.

94 MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.) Feljegyzés. Szovjet szakértő elvtársak elhelyezése.

95 MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.) A *Pénzügyminisztérium* Nemzetközi Főosztályának levele Vas Zoltánnak, 1951. ápr. 20.

96 MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.) A *Pénzügyminisztérium* Nemzetközi Főosztálya feljegyzése Vas Zoltánnak, 1951. márc. 29. A *Palace Szálló* épületében akkor a MÁV Pályaépítő és Felújít-

kedelmi Beruházási Vállalat 1951 áprilisában hozzá is kezdett a szükséges javítási munkák elvégzéséhez. Néhány hónapos üzemeltetés után azonban kiderült, hogy a szovjet szakértők igényeit nem elégíti ki a szálloda, az ott lakók ugyanis állandóan kifogásolták, hogy nem elég barátságos és „nincs meg az a családias otthonuk benne, amire vágnak”. Hiányolták a konyhát és a külön fürdőszobát, zavarta őket a forgalmas Rákóczi út zaja.⁹⁷

1951. szeptember elején igénybe vették az Attila út 6–8–10. szám alatt álló 39 lakásos épületet is – ez lett a *Villaház IV.* –, ahonnan a lakók átköltöztetését a *Közületeket Elhelyező Bizottság* hajtotta végre.⁹⁸

1951 őszen került szóba, hogy a Benczúr utcában építsenek fel egy házat a szovjet szakértők elhelyezésére, s a 39 lakásos épület 1953 nyarára el is készült. A VI. Villaházról csak annyit tudunk, hogy a 22 lakással rendelkező házat a Szilágyi Erzsébet fasor 10. szám alatt építették fel 1953-ban.

Az elszállásolásra alkalmas épületek átalakítása, a szakértők külön igényeinek kielégítése (például az Attila úti házba nyomógombos lift beszerelése, a szovjet rádióműsor vételére alkalmas rádiókészülékek beszerzése), valamint a bútortetemes összegeket emésztett fel. A magyar államnak nemcsak a berendezési tárgyakat kellett biztosítani, de például a textilneműket is (ágyneműk, törölközők, konyharuhák, függönyök) központilag vásárolták meg. Ezeknek a kiadásoknak teljes összegét nem ismerjük, de nagyságrendjük bemutatásához rendelkezésünkre áll néhány adalék.

A Tinódi utca 2/a szám alatt található *Villaház III.* rendbetételére és berendezésére felhasznált összegről 1951. március végén készült kimutatás szerint a bútorok, lakástextiliák, világítás, rádiók, szőnyegek, függönyök, terítők, illetve asztalos-, építési munkák, egyéb berendezési tárgyak, valamint a takarítás, közlekedési és szállítási költségek összesen 731 835,60 forintot emésztettek

tó Üzemi Vállalat, valamint a Szálloda és Élelmezési Kereskedelmi Központ székelt. Őket a Royal Szálló épületébe akarták átköltöztetni.

97 A Szálloda és Élelmezési Kereskedelmi Központban úgy vélték, hogy a szálloda fenntartására fordított összeg nem áll arányban a kihasználás fokával, ezért azt javasolták, adják át szálloda céljára. (MOL XIX–L–1–k sz. n. [264. d.] Javaslat a Palace Szálló megfelelő kihasználására, 1951. nov. 29.) Mivel azonban az volt a véleményük, hogy „A mi gondoskodásunk a szovjet elvtársakkal szemben kimeríthetetlen, mint amilyen kimeríthetetlen minden kommunista számára a marxi–lenini kincsestár. Meg kell találni mindig azt az utat, amely kidomborítja szeretetünket a szovjet elvtársakkal szemben, amely egyben az igazi megbecsülést is jelenti”, azt javasolták, hogy a szakértőket a XII. kerület Művész utca 2. sz. alatt található Diana panzióban helyezték el. Alternatívaként szóba jött még a Művész utca 4. sz. alatt található villa és a margitszigeti Nagyszálló is. MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.) Feljegyzés a Palace helyett keresett új helyvel kapcsolatban, 1951. dec. 13. A rendelkezésünkre álló iratokból nem derül ki, hogy végül milyen megoldás született.

98 A házban több felelős beosztásban dolgozó funkcionárius is lakott, akik munkájuk elismeréseképpen jutottak a lakáshoz. Az átköltözés során a lakók egy részét olyan lakásokba költöztették, ahol a korábbinál magasabb lakbért kellett volna fizetniük. Esetükben – méltányosságából – hozzájárultak ahhoz, hogy új lakásukban is az Attila úti házban általuk fizetett régi, alacsonyabb lakbért fizethessék. MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Olt miniszter elvtárs részére, 1951. dec. 29.

fel.⁹⁹ 1951 májusában a *Villaház I.* lakásaiban található függönyök mosása 3356 forintba került.¹⁰⁰

A magyar kormány szerepet vállalt a tanácsadók és szakértők élelmiszerellátásának biztosításában is. A *Villaház II*-ben központi konyhát állítottak fel, amelyben magyar szakácsnő főzött az ott lakók számára, néhányan azonban lemondtak erről a szolgáltatásról, mert a gyomruk nem bírta a nehéz, fűszeres magyar ételeket. Mivel a lakók nem tudtak megegyezni az anyagbeszerzési és egyéb költségek megosztásában sem, 1950 októberében egy ideig nem vették igénybe a konyhát.¹⁰¹ A Villaház hús- és vajellátását a *Belkereskedelmi Minisztérium* biztosította; ezt a szolgáltatást 1951. április elején szüntették be azért, mert a szovjet nagykövetséggel abban állapodtak meg, hogy az egész budapesti szovjet kolónia egy helyről fogja beszerezni az élelmiszereket.¹⁰² Ebben az időszakban többen étkeztek a szovjet klubban is.

A magyar kormány fontosnak tartotta, hogy az ide érkező szovjet szakemberek szórakoztatásáról és kulturális igényeik kielégítéséről is gondoskodjon; ez minden minisztériumnál az arra kijelölt tárcafelelős feladata volt. Nekik kellett figyelemmel kísérniük, hogy az adott tárcanál, illetve a felügyelete alá tartozó szerveknél dolgozó szakértők hogyan illeszkedtek be a magyarországi életbe, érdeklődési körüknek megfelelő szórakoztatásuk hogyan biztosítható.

Azok számára, akik rövidebb ideig tartózkodtak Magyarországon, kirándulásokat kellett szervezni, hogy hozzávetőleges képet kaphassanak az országról. A hosszabb ideig itt-tartózkodóknak – abban az esetben, ha szabadságra nem utaztak haza a Szovjetunióba – üdülési lehetőséget is biztosítani kellett, vagy a tárca saját üdülőjében, vagy a *Szakszervezetek Országos Tanácsa* üdülési főosztálya segítségével Galyatetőn, Lillafüreden, illetve a Mecsekben.¹⁰³

99 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Kimutatás a Tinódi utca 2. villaház berendezéséről, 1951. márc. 22.

100 Mindezt azért tudjuk ilyen pontosan, mert a villaházban dolgozó takarítónők máj. 1-re felajánlották, hogy házilag kimossák és kivasalják az összes (lakásonként 9 db) csipkefüggönyt. Ha a mosást a Béke Szálló mosodájában végeztették volna el, a fenti összeget kellett volna fizetni érte. A takarítónők viszont csak 1 kg kenőszappant és 4 kg mosószódát használtak fel, s ezzel 3328 Ft megtakarítást értek el. MOL XIX-L-1-k (264. d.) Fodor József feljegyzése a Pénzügyminisztérium IV/a osztálya részére, 1951. ápr. 27.

101 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Fodor József feljegyzése a Pénzügyminisztérium IV/a osztályának, 1950. okt. 19. Az ügyben 1950. nov. 11-én az ott lakó szovjet szakértők egy részének részvételével külön megbeszélésre is sor került, ahol a főzéssel kapcsolatban sikerült kompromisszumos megállapodásra jutni. A magyar fél ugyan felajánlotta, hogy a szakácsnőn kívül biztosítja a konyhafelszerelést és segít az élelmiszerek beszerzésében is, ezt azonban a lakók egyöntetűen elutasították, és közölték, hogy ők mindig csak a már elfogyasztott étel után hajlandók fizetni. Ily módon viszont magyar részről a szakácsnőnek rendelkezésre kellett bocsátani egy bizonyos összeget, amelyből beszerezhetette a szükséges nyersanyagokat, ill. ki kellett jelölni egy olyan Közért-üzletet, ahol az igényeknek megfelelő termékeket mindig akadálytalanul be tudta szerezni. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés, 1950. nov. 13.

102 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés a Villaház II. hús- és vajellátásának beszüntetéséről.

103 A szórakoztatás költségeinek megtérítését – amennyiben az a minisztériumi keretből nem volt biztosítható – póthitel formájában a Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztályán keresztül az Államháztartási Főosztálytól kellett kérni. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.)

1951 októberében kimutatás készült arról, hogy egy tapasztalatátadás céljából Magyarországon tartózkodó szovjet szakértő havi átlagban 21 300 forintba került a magyar államnak.¹⁰⁴ Ennél a kalkulációnál az útiköltséget és a szakértők munkahelyén felmerülő egyéb költségeket (tolmács, védőruha stb.) nem is vették figyelembe. Arra vonatkozóan azonban még nem történtek számítások, hogy az évente Magyarországon tartózkodó körülbelül 100 tanácsadó, illetve szakember itt-tartózkodása mekkora összeget emésztett fel a fizetéseken és a lakás, illetve ellátás biztosításán kívül. A szovjet kormánynak nem csupán a fentebb már említett kártérítési összeget kellett megfizetni a tanácsadók után, de a tanácsadók (és családtagjaik) utazási költségeit, illetve a szabadságukért járó illetményeket is meg kellett téríteni. Ilyen címen a szovjet kormány 1951 második felében 2 962 009 rubel követelést támasztott Magyarországgal szemben.¹⁰⁵

A szovjet kormány 1949. október 21-ei határozata lehetővé tette a népi demokratikus államokban dolgozó tanácsadók számára, hogy fizetésük 1/3-át rubelben átutalhassák a szovjet *Állami Bank*nak. Ezen kívül lehetőségük volt a magyarországi tartózkodásuk alatt megszerzett ingóságai kivételére is. A gyakorlat az ő esetükben az volt, hogy a *Magyar Nemzeti Bank* azon szovjet állampolgárok részére, akik hivatalos kiküldetésben tartózkodtak Magyarországon, visszaköltözésük alkalmával engedélyezte mindazoknak az ingóságoknak a kivételét, amelyeket itt-tartózkodásuk ideje alatt szereztek. Ezek között főleg bútorok, konyhai berendezési tárgyak voltak, de engedélyt adtak hangszerek, művészeti tárgyak és szőnyegek kivételére is.¹⁰⁶

1956 után: a rendszer felszámolása

A *Budapesti Rendőrkapitányság* szovjet tanácsadóit 1956. október 29-re virradóan szovjet katonai repülőgépen Moszkvába menekítették,¹⁰⁷ és valószínűleg ekkor elhagyták az országot a más területen dolgozó szovjet tanácsadók és szakértők, valamint családtagjaik is. Az általuk lakott házakba a forradalom alatt lakásfoglalók költöztek be.

Feljegyzés a Magyarországon dolgozó szovjet elvtársak kulturális gondozása tárgyában tartott értekezletről.

104 Ez a következő tételekből adódott össze: fizetés 3000 Ft, munkabérpótlék 3500 Ft, térítés 9000 Ft, személygépkocsi-használat 5000 Ft, lakásköltségek (amortizáció, karbantartás, fűtés, villany, gáz, telefon, kulturális költségek, személyzet) 800 Ft. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Száborszki elvtárs részére, 1951. okt. 15.

105 MOL XIX-J-1-j Szovjetunió 61. t. sz. n. (24. d.) Szkladán Ágoston nagykövet levele.

106 Ezt az értékhatárt 6 hónapi itt-tartózkodási idő után 10 000, 9 hónap után 15 000, 1 év után 20 000, 1–2 év között 30 000, 2 éven felül 40 000 Ft-ban javasolták megállapítani. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés a visszaköltöző külföldi (szovjet) állampolgárok ingóságai kivetele ügyében, 1952. aug. 12.

107 *Kopácsi S.*: i. m. 151.

Nem távozott azonban valamennyi tanácsadó. A szovjet állambiztonsági szervek tanácsadói mellett az 1956. októberi forradalom alatt a KGB vezetője és több munkatársa is Magyarországon tartózkodott. 1956. november–december folyamán a letartóztatásokat és a letartóztatott felkelők ügyének vizsgálatát jó részt szovjet állambiztonsági munkatársak végezték, még a kihallgatási jegyzőkönyvek is orosz nyelven készültek. I. A. Szerov tábornok 1956. november folyamán folyamatosan tájékoztatta a szovjet pártvezetést a KGB által foganatosított megtorló intézkedésekről.

Szerov indítványozta a magyar vezetőknek, hogy az operatív munka megszerzésére hozzanak létre KGB-tanácsadói apparátust huszonhét fővel, amelyből tizenhét az állambiztonsági szerveknél, öten a rendőrségnél, négyen pedig a speciális technikával foglalkozó részlegnél dolgoztak volna.¹⁰⁸ 1956. december 3-án Kádár János és Münnich Ferenc a Szerovval folytatott megbeszélésre hivatkozva huszonhárom tanácsadót kért az SZKP KB-tól az állambiztonsági vonalra. A KGB elnöke a *Szovjetunió Belügyminisztériumával* lefolytatott egyeztetés alapján a magyarok kérését teljesíthetőnek tartotta.¹⁰⁹ A szovjet tanácsadók mellé 1956. november 15-én 13, 1956. december 1-jén pedig további 3 főt neveztek ki tolmácsnak a Vizsgálati Osztály állományába.¹¹⁰

Közvetett forrásokból úgy tudjuk, hogy A. D. Beszcsasztnov vezérőrnagy volt a *Belügyminisztérium* szovjet főtanácsadója (orosz szóhasználattal: *sztarsij konzultant*) a forradalmat követő időszakban, helyettese pedig Nyikolaj Grigorjevics Turko ezredes, aki e minőségében hat évet töltött Magyarországon és főleg a hálózati operatív munkában segítette a magyar állambiztonsági szerveket. Ács Ferenc, a II/11. (Operatív Nyilvántartó) Osztály vezetője rendszeresen vele beszélt meg a nyilvántartással kapcsolatos problémáit.¹¹¹

Biszu Béla belügyminiszter 1960. december 16-án kérte A. Ny. Seljepintől, a KGB elnökétől A. D. Beszcsasztnov vezérőrnagy és a vezetése alatt álló ta-

108 Ld. Szerov 1956. nov. 27-ei táviratát az SZKP KB-nak. Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Red. Je. D. Orehova–V. Ty. Szereda–A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998. 704–705.

109 Uo. 720–721. A Belügyminisztériumba a forradalmat követően is érkeztek újabb tanácsadók. 1958. jan. 21-ei levelében Kádár János pl. egy konzultánst kért a Belügyminisztériumba egyéves időtartamra. Drozdov belügyminiszter a kérést teljesíthetőnek tartotta és kérte az SZKP KB engedélyét ahhoz, hogy a tanácsadó az 1950. febr. 7-ei kormányközi megállapodás feltételei szerint 1958. I. negyedévében elutazhasson. GARF f. 9401. op. 2. gy. 497.

110 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 2.8.1. 576. d. A BM II. Főosztály vezetőjének 24. és 25. sz. parancsai a személyi állományra vonatkozólag, 1956. nov. 15., dec. 1. A tolmácsok száma a későbbiekben csökkent, 1958 végén pl. a Vizsgálati Osztályon a korábbi 3 helyett már csak egy tolmácsot alkalmaztak. MOL XIX–B–1–au 16-746/1/58. A Belügyminisztérium Szerzési Osztályának javaslata a BM II/8. osztálynál szervezési módosításokra, 1958. dec. 28.

111 Ács Ferenc 1957. febr. elején pl. arról szeretett volna Turkoval tárgyalni, hol gyűjtsék az operatív szervek társadalmi kapcsolataitól kapott írásbeli jelentéseket, feljegyzéseket és hogyan védjék társadalmi kapcsolataikat az egyes osztályok, és kiadása előtt vele akarta megvitatni az MSZMP PB 1957. okt. 22-ei ülésen elfogadott, a nyilvántartási kategóriákra vonatkozó új szabályzatot. ÁBTL 1.11.10 71-2202/58. (10. d.)

nácsadói apparátus magyarországi tartózkodásának meghosszabbítását – abból a célból, hogy „további segítséget nyújthassanak a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma állambiztonsági szerveinek mindaddig, amíg erre szükség lesz”.¹¹² Távozásuk pontos időpontját nem ismerjük.

Nincs tudomásunk arról, hogy a forradalom leverését követően a szovjet uránszakértőkön kívül érkeztek-e, s ha igen, milyen területen dolgoztak szakértők. Az uránszakértő csoport 1957 június–júliusában érkezett Magyarországra, elhelyezésükhöz 15 családi elhelyezést biztosító épületet igényelt Czottner Sándor miniszter.¹¹³

Ny. Sz. Hruscsov 1958. áprilisi magyarországi látogatása alkalmával felvetette a szovjet tanácsadók visszahívásának kérdését. Az SZKP KB 1958 szeptemberében levélben hivatalosan is javaslatot tett a szovjet tanácsadói rendszer felszámolására azzal az indokkal, hogy „a kölcsönös viszonyok elavult formái ne akadályozzák az államaink közötti barátság fejlődését és elmélyítését”.¹¹⁴ A magyar fél a szovjet felvetéssel teljes mértékben egyetértett, de hogy a munkában további fennakadás ne legyen, azt kérte, hogy a tanácsadók visszahívása ne egyik napról a másikra történjen, és szükségesnek tartotta, hogy szovjet egyetértés esetén a fegyveres erőknél és az uránbányászatban néhány tanácsadó maradjon Magyarországon.

A választervezet szerint akkor 40 tanácsadó tartózkodott Magyarországon: 8 állandó tanácsadó a *Magyar Néphadsereg*nél, 23 tanácsadó a BM-nél és 9 uránipari szakértő. Magyar részről azt javasolták, hogy a hadseregénél dolgozó tanácsadók közül négy, a *Belügyminisztérium* tanácsadói közül 20 tanácsadó az év végéig utazzon vissza. Az urániparban dolgozók közül négyen szintén visszautaztak.¹¹⁵

Feltehetőleg a gazdasági, illetve tudományos-műszaki együttműködés keretében 1956 után is érkeztek szovjet szakemberek Magyarországra, de nem rendelkezünk adatokkal sem létszámukra, sem arra vonatkozóan, hogy milyen területen foglalkoztatták őket. Apró Antal a budapesti szovjet nagykövettel 1958. december 27-én folytatott beszélgetése alkalmával – közvetetten utalva a korábbi évek helytelen gyakorlatára – elismeréssel szólt munkájukról.¹¹⁶

A *Honvédelmi Minisztériumban* és a *Belügyminisztériumban* az utolsó szovjet tanácsadók távozása után is maradtak úgynevezett „összekötők”.¹¹⁷ V. Je. Szemicsasznij, a KGB akkori elnöke 1964. márciusi budapesti látogatása alkal-

112 MOL XIX-B-1-ai 1-a-1468/1960 1292. fsz. Biszku Béla levele A. Ny. Seljepinnek.

113 MOL XIX-B-1-ai 1-2957/a-57 202. fsz. Czottner Sándor levele Biszku Bélának uránszakértők elhelyezéséről, 1957. jún.

114 MOL M-KS 288. f. 5/98. ő. e. Az SZKP KB levele az MSZMP Központi Bizottságának.

115 MOL M-KS 288. f. 5/98. ő. e. Az MSZMP Központi Bizottságának levele az SZKP Központi Bizottságának.

116 Rosszjizskij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii (= RGANI) f. 5. op. 49. gy. 205.

117 A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói i. m. 225.; *Tőkés Rudolf*: A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás. Bp. 1998. 52., 85.

mával megállapodás született arról, hogy létrehozzák a KGB-nek a *Belügyminisztérium* mellett működő képviseletét, amelynek vezetőjéül a korábban főtanácsadó-helyettesként itt dolgozó Nyikolaj Grigorjevics Turko ezredest nevezték ki, aki 1964. november 1-jén érkezett Budapestre.¹¹⁸

Ny. A. Scsolokov hadseregtábornok, a Szovjetunió belügyminisztere 1979. decemberi tárgyalása alkalmával vetette fel, hogy a Szovjetunió és Magyarország belügyminisztériumai tevékenységének koordinálása, az együttműködés során felvetődő kérdések operatív megoldása, valamint a személyes kapcsolattartás céljából hasznos lenne belügyi összekötő tisztek egymás fővárosába vezénylése (ilyen belügyi képviselő akkor már az összes „baráti” országban működött), aki a KGB budapesti képviseletén belül a vezető helyetteseként tevékenykedett volna. Szovjet részről szerették volna, ha a magyar képviselő már az 1980. évi olimpiai játékok előtt Moszkvába érkezik.¹¹⁹ Erre tudomásunk szerint azonban csak 1981-ben került sor.

A belügyminiszteri posztot 1980 és 1987 között betöltő Horváth István egy 1993-ban vele készült interjúban megerősítette, hogy „a szovjet tanácsadók azok közé tartoztak a Belügyminisztériumban, akik naponta rutinszerűen megkapták a hírszerzés és a kémelhárítás jelentéseit, míg csak »le nem hagyták őket a listáról«”.¹²⁰

A Minisztertanács 1990. január 20-ai ülésén Németh Miklós miniszterelnök a nemzetbiztonsági feladatok ellátásáról szóló törvénytervezet vitája kapcsán vetette fel, hogy tisztázni kellene a szovjet tanácsadók ügyét is. Horváth István belügyminiszter akkor azt állította, hogy „szovjet tanácsadók csak 1956 után működtek, a közelmúltig kölcsönös képviselet volt, amely csak hírszerzési és elhárítási ügyekben biztosított együttműködést. A képviseletet múlt év végén megszüntették.”¹²¹

A KGB tanácsadói azonban még 1990 elején is Magyarországon dolgoztak, a szerv akkori vezetője, V. A. Krjucskov nem a rendszer felszámolására, hanem csupán arra tett javaslatot, hogy módosítsák a tanácsadók ellátását szabályozó egyezményt.¹²² Nincsenek arra vonatkozó információink, milyen módon rendezték a kérdést. 1990. február 14-én létrejöttek az új nemzetbiztonsági szervek, amelyeknek már nem volt szükségük szovjet tanácsadókra. Utóbbiak vélhetően már az év első felében elutaztak Magyarországról.

118 MOL XIX-B-1-ai 1-a/1091/1964 2579. fsz. Szemeticsasztnov 1964. okt. 24-i levele Benkeinek.

119 MOL XIX-B-1-ai 1-a-560/80. Benkei András levele Korom Mihálynak.

120 *Tőkés R.*: i. m. 314.

121 MOL XIX-A-83-a 968. jkv. (822. d.) Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1990. jan. 20-ai üléséről.

122 RGANI f. 89. op. 13. gy. 48. A KGB előterjesztése az SZKP KB-nak, 1990. febr. 20. Közli: Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991. Szerk. Baráth Magdolna–Rainer M. János. Bp. 2000. 293–294.

MAGDOLNA BARÁTH
“THE FRATERNAL ASSISTANCE OF THE BIG BROTHER”
SOVIET ADVISERS AND EXPERTS IN HUNGARY

In the years following World War II, numerous Soviet experts worked in Hungary in the highest positions of power and administration, as well as Soviet experts at different factories, firms and institutions. At the beginning of the essay, the author examines how and when this hierarchical system of advisers and experts evolved. The essay discusses the normative rules concerning the work of these advisers and experts active in different fields of state and economic power (law-enforcement organisations, defence industry, state administration, education etc.), making a comparison with everyday practice. In connection with this, special emphasis is put on the part played by Soviet advisers working for the state security services during the staged criminal procedures in Hungary. The second half of the essay deals with the agreements concerning the employment and accommodation of the Soviet experts and advisers, giving a detailed overview of their living and working conditions, the services provided for them by the Hungarian state.

During the “new era”, marked by the name of Imre Nagy (1953), most of the experts and advisors returned home, and those who stayed had to be evacuated during the revolution. The advisor-system was discontinued after 1956, but at the Hungarian state security services there remained some advisors and Soviet police liaison officers until the transition into democracy in the year 1990.